

Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből

GALLI KATALIN—PAVERCSIK ILONA

1. DANIEL SCHULTZ TIPOGRÁFIÁJA

A 17. század kassai nyomdászata — mint ismert — nem Daniel Schultz tevékenységével kezdődik: Kassára költözése előtt a városban rövid idő alatt már három tipográfus dolgozott, Schultz a negyedik a „szent művészet” gyakorlói közül — hogy aztán később ő, ill. családja is átadja a helyét más mesterembereknek. (A 17. században összesen 13 kassai nyomdászt ismerünk név szerint).¹ Schultz azonban mégsem csak egy a sok kassai tipográfus közül, hiszen az általa gondosan, szakmai ambícióval, igényességgel összeválogatott nyomdakészlet öröklődött — lehetőséget adva a további színvonalas mesterségbeli produkcióra — a kassai könyvnyomtatásban az egész 17. század folyamán.

Schultz 1617—1622 közötti, lőcsei működését szinte csak „előjátéknak” érezzük az ő és családja 1623—1639 közötti, 17 éves kassai tevékenységéhez képest, nemcsak az évek számát, hanem a nyomdai teljesítményt, a kiadványok jelentőségét tekintve is. Jelentősebb működési helye Kassa volt, a magyar irodalomtörténetben is számontartott, általa nyomtatott művek Kassán születtek. Nem kell azonban különösen nagy, jelentős teljesítményre gondolnunk, hiszen mindkét város officinája ekkor még a kezdet nehézségeivel küzdött; ennek ellenére kétségtelen tény, hogy a magyarországi könyvnyomtatás e városi nyomdák megalakulásával, majd állandósulásával jelentőset lépett előre a 17. század elején. E műhelyek a protestáns vallásszabadság kivívását követő egyházi-kulturális fellendülés időszakában, a megnövekedett igények kielégítésére jöttek létre, új felszereléssel, a korábbi alapítású magyarországi nyomdákhoz képest korszerűbb színvonalon. Schultz tevékenységét elsősorban abból a szempontból kell értékelnünk, hogy Lőcsén lényegében a kezdet nehézségeit vállalta, Kassán pedig folytatta és megújította az akkor már több mint egy évtizedes kassai könyvnyomtatást.

Nemcsak Johann Fischer, a kassai tipográfia megalapítója, hanem Daniel Schultz is bártfai származású volt, az ottani Klöss-nyomda alkalm-

1. Kemény Lajos: *Kassa XVII. századbeli könyvnyomtatói* = *Magyar Könyvszemle* 1889. 228—235. p.

zottja.² Klöss ajánlotta vejét, Fischert Kassára, s feltehetően ő ajánlotta Daniel Schultzot is a lőcsei tanács jóindulatába, azok után, hogy ő maga, egy éves lőcsei tartózkodása (1614) után visszatért Bártfára.³ Klöss volt az első lőcsei nyomdász, Schultz viszont az első lőcsei állandó nyomdász. A lőcsei városi tanácsnak a könyvnyomtatással, tipográfia felállításával kapcsolatos álláspontról képet alkothatunk mind Salamon Sulzer betűöntő,⁴ mind Jakob Klöss ügye kapcsán: a város örömmel vette a nyomda létesítését, valami kevés pénzt is nyújtott támogatásul, de a tipográfia üzemeltetésének gondját egyértelműen a nyomdászra hárította. Klöss semmi mást, semmi jobbat nem kaphatott, mint Bártfán, Schultz viszont legényből önálló nyomdavezető lett. Ám Schultz szegény volt (szegénységére következtethetünk abból, hogy nem lett Lőcsén sem háztulajdonos, sem városi polgár),⁵ a lőcsei tanács pedig meglehetősen szűkmarkú: e körülmények találkozása nem segítette elő a nyomda lendületes fejlődését. Lőcsén akkor fejlődött igazán a könyvnyomtatás, amikor saját tőkéből, anyagi támogatás nélkül, a könyvkereskedelemben szerzett javaira támaszkodva egy jó üzletember, Lorenz Brewer alapított nyomdát.⁶

Daniel Schultz hat év alatt 18 művet nyomtatott Lőcsén, összesen 96,5 ív terjedelemben.⁷ Nyomtatványai közül jelentősebb Ziegler *Discurs von dem höchsten Gut* című műve, amely Anton Kramer lőcsei polgár támogatásával jelent meg, Alvarez *Prosodia* című tankönyve, Melanchton és Ramus latin nyelvtanai, valamint a *Psalmen, Hymni, Responsoria und geistliche Lieder* című, a leibici evangélikus egyház számára készült, kisebb terjedelmű énekeskönyv.⁸ Számos alkalmi nyomtatvány került ki Schultz sajtója alól: gyászbeszédek és halotti versek Thurzó György nádor, Lorenz Türner besztercebányai tanító, Stephan Xylander szepesváraljai pap, Johann Friedrich Gienger selmeci primárius, Elias Wagner volt besztercebányai pap és Sophie Wagner halálára, dicsőítő, üdvözlő versek a Máriássy-családhoz, Horváth Stansith Boldizsárhoz, lakodalmi vers Daniel Kramer lőcsei kereskedő esküvőjére. Wolfgang Musculus több dicsőítő versében is jól

2. Daniel Schultz Samuel Spielenberger „*Tempore infectionis...*” című művének impresszumában tüntette fel bártfai származását: „Leutschovia, Ex officina Typographica Danielis Schultz Bartph ensis ... 1622. L. Régi magyarországi nyomtatványok 1601–1635. Szerk. Borsá Gedeon, Hervay Ferenc. Bp. 1983. – a továbbiakban: RMNy – 1278.
3. Jakob Klöss lőcsei működéséről l. Hajnóczi Iván: *A lőcsei könyvsajtó kezdetei* = *MKSz* 1905. 186–187. p. Daniel Schultz Lőcsére költözéséről: uo. 188–189. p.
4. Borsá Gedeon: *Salomon Sultzer, ein Typograph und Schriftgiesser in Mittel- und Osteuropa (1564–1603)* = *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 1971. 45. p.
5. Nem szerepelt sem az ebből a korból fennmaradt, ingatlanokat összeíró „*Martzelung*”, sem a polgárkönyv lapjain.
6. Schultz és Brewer lőcsei nyomdájának kapcsolatáról l. Pavercsik Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda története a XVII–XVIII. században* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1979. 365–366. p.
7. Az összesítést Jan Čaplovič bibliográfiája alapján végeztem: *Bibliografija tlači vjdanych na Slovensku do roku 1700*. Díel 1. Martin 1972. A Régi magyarországi nyomtatványok-hoz képest a feltételezett kalendáriumok nem szerepelnek így az összesítésben.
8. RMNy 1164, 1189, 1191, 1277, 1276, 1275.

tükröződik a gazdag patrícius polgárság öntudata: a versek a „szent magisztrátus” isteni rendjét éneklik meg, a felsőmagyarországi szabad királyi városok és a 13 szepességi város tisztújításának alkalmából.⁹ A Lőcse—Szilécia közötti kulturális kapcsolatokat mutatja Friedrich Reis tescheni szerző Lőcsén nyomtatott vallásos verse, a „*Passio Domini et salvatoris nostri Jesu Christi...*”¹⁰ Schultz lőcsei nyomtatványai mind latin vagy német nyelvűek, egyetlen más nyelvű sem maradt fenn. Megrendelőik részben lőcseiek, részben a Szepességről vagy a bányavárosokból valók.

Schultz maga is megszólalt egyik nyomtatványában: a *Schola salernitana de conservanda valetudini* c. orvosi művet (1617) a szepesi káptalan tagjainak, Frányay Istvánnak, Feyerdi Mártonnak és Székely Balázsnak ajánlotta, ami egy evangélikus nyomdász számára valószínűleg csak azért volt megengedhető, mert nem kifejezetten vallásos műhöz íródott a latin nyelvű ajánlás.¹¹

Nem maradt következmények nélkül viszont a nyomdász és a Görgey-család konfliktusa: feltehetően emiatt távozott el Schultz Lőcséről. Nem tudjuk pontosan, mi módon, de Schultz állítólag a selmeci rektorral együtt megsértette a Görgey család udvari papját. Görgey Vilmos 1622 szeptemberében írott levelében a tipográfus példás megbüntetését követelte a lőcsei tanácstól; a tanács valószínűleg húzta-halasztotta a dolgot, mígnem öt hónappal később a Görgey család tagjaitól egy újabb, keményebb hangú, bírósági eljárással fenyegetőző levél nem érkezett. A lőcsei tanács ezek után sem büntette meg a nyomdászt, hanem valószínűleg a távozást ajánlotta inkább neki. Schultz egy hónap múlva, 1623 márciusában már Kassán tartózkodott, Johann Fest halála után ő lett a város tipográfusa. Így végül is az említett incidensből semmi hátránya nem lett, hacsak az nem, hogy már idősebb korában kellett helyet változtatnia. Lőcsei nyomdafelszerelését is teljes egészében átvitette Kassára.¹²

Ez — a mai ismereteink szerint ekkor 22 betűtípust, 11 iniciálesorozatot, 18 különféle könyvdíszet, 24 féle cifrát és 2 illusztrációt tartalmazott.¹³ A betűtípusok fele antikva volt, azonkívül 4 kurzív, 3 fraktur, 3 svabachi és 1 görög. Csak két fokozatban volt három, egymásnak megfelelő méretű betű (110—112 mm és a 82 mm-es nagyságban antikva, kurzív és svabachi), további két fokozatban pedig kettő (89 mm-esben kurzív és svabachi, a 67,5 mm-esben pedig antikva és kurzív). A betűkészlet láthatóan egyenetlen volt, s latin nyelvű szövegek változatosabb szedésére volt inkább alkalmas, mint a németekére. Az iniciálékészlet azonban kiegyenlítette ezt a különbséget: hatféle, különböző nagyságú, díszesebbnél díszesebb lombard iniciálesorozat szolgált a német nyelvű szövegek kiemelésére; a latinbetűs iniciálékészlet ekkor még szegényesebb volt (e, f, g, p, t). A könyvdíszek közül négy volt fejléc, 14 záródísz, valamint két, téglalap alakú, geometriai és stilizált

9. Musculus említett művei: RMNy 1255, 1230.

10. RMNy 1165.

11. RMNy 1143.

12. A két levél lelőhelye: Okresná Archiv Levoča XV. 100/35, 36. A lőcsei nyomdafelszerelés átviteléről Kassára: Kemény i. m. 231. p. jegyzetben.

13. A nyomdafelszerelés részletes leírását l. a függelékben.

növényi motívumokkal díszített könyvtábla. A felszerelés egésze színvonalasnak és mennyiségileg kielégítőnek mondható.

Daniel Schultz Kassán a korábbtól eltérő szellemi környezetben működhetett. Noha mindkét város az egymáshoz szorosan kötődő kelet-magyarországi öt szabad királyi város közé tartozott, kulturális életük a földrajzi közelség ellenére más-más jellegű volt. Lőcse javarészt német lakosságú, latin — német nyelvű kultúrával, a többi felvidéki németlakta és a sziléziai városokhoz fűződő élénk kapcsolatokkal. Kassát is német polgárok alapították, de már a 16. században jelentősen megnövekedett magyar lakossága a török elől menekülők nagy száma miatt, s földrajzi helyzeténél fogva inkább Kelet-Magyarországgal és Erdéllyel állt szorosabb kapcsolatban. A tárgyalt időszakban Kassa az erdélyi fejedelemséghez csatolt hét magyarországi vármegyének legjelentősebb városa volt. A kassai könyvkiadásban a magyar nyelvű művek már fontos szerepet kaptak (Lőcsén addig egyetlen magyar nyelvű nyomtatvány sem látott napvilágot), ami a kassai könyvkiadás számára szélesebb vevőkört, nagyobb olvasóközönséget jelentett.

Kassán az egyházi-szellemi élet legkiemelkedőbb alakja akkor már több, mint egy évtized óta Alvinczi Péter protestáns pap volt. Pázmány Péter ellenfeleként, de méginkább Bethlen Gábor fejedelem híveként igen nagy tekintélyre tett szert; az evangélikus és református dogmák egyeztetője volt, a protestáns felekezetek megbékélését szolgáló irénizmus képviselője.¹⁴ S mint igen termékeny szerző, személye és munkássága meghatározó jelentőségűvé vált a kassai könyvnyomtatás számára: Daniel Schultznak ez a korábnál szorosabb egyházi kapcsolata egyben nagyobb biztonságot is jelentett.

Nemcsak az egyházzal került Schultz szorosabb kapcsolatba, hanem a városi hatóság is — az anyagi támogatás, kedvezmények mellett — szigorúbban ellenőrizte a nyomdászt. Ezt már egy korábbi, 1617-es, még Fest idejében fogantatott nyomtatványelkobzásból megítélhetjük¹⁵ és abból a furcsa esetből is, amely 1626-ban Schultz-cal történt: Schultz az 1627-re szóló kassai magyar nyelvű kalendáriumot a városi tanácsnak ajánlotta, a német nyelvűt viszont Franz Traganer kereskedőnek — ez utóbbi ajánlás miatt a városi tanács őt 100 Ft pénzbüntetéssel sújtotta!¹⁶ A magisztrátus talán Traganer személyének kiemelése miatt érezte sértve magát, hiszen a két hasonló műben a nyomdász egyetlen polgárt (aki ugyan tekintélyes volt, a városi hámbor bérlője, maga is a tanács tagja)¹⁷ az egész tanáccsal egy szinten levőnek tekintett! Amikor Schultz 1628-ban az *Apotheca sacra*...

14. Alvincziről a legrészletesebben I. Imre Sándor: *Alvinczi Péter kassai magyar pap élete*. Hódmezővásárhely 1898., továbbá: Paikoss Endre: *A kassai helvét hitv. egyház megalakulásának története*. Sárospatak 1889. 29–51. p.

15. Kemény Lajos: *Adalék a kassai könyvsajtó történetéhez = Magyar Könyvszemle* 1901. 66. p.

16. Kemény Lajos: *Kassa XVII. századbéli*... 231. p.

17. Kerekes György: *Nemes Almásy István kassai kereskedő és bíró üzleti-, köz- és családi élete 1573–1635*. Bp. 1902. 10, 48. p., továbbá ugyanő: *Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629*. Kassa 1943. 406. p. Ez utóbbi szerint Schultz a Traganer-ajánlathoz nem kérte előzetesen a városi tanács engedélyét, ezért kapta a magas összegű pénzbüntetését.

Das ist: Geistliche Apotheck... című nyomtatványában rokonához és pártfogójához, a bártfai származású krakkói kereskedőhöz, Servatius Zipserhez fordult ajánlással, nem következett hasonló retorzió, igaz, hogy Schultz akkor a kassai német pap, Joachim Reich előszavát is felvette a kötetbe.¹⁸

Mindent összevéve azonban Schultz Kassán kedvezőbb körülmények között folytatta mesterségét, ami a nyomda teljesítményén is mérhető: 1623–1629 között 21 művet nyomtatott 140,5 ív terjedelemben, halála után pedig örökösei hat év alatt 11 művet 213 ív terjedelemben. A kassai műhely által nyomtatott jelentősebb művek ebben az időben: a *Consecratio templi novi, azaz az újonnan felépített bekecsi templomnak ... megszentelésekor tétetett prédikációk...* Szenci Molnár Alberttől és Alvinczi Pétertől, a *Machumet Propheta...* című mohamedán erkölcsstani mű Házi János fordításában, Alvinczi Péter *Egy rövi uti prédikáció*, a *Quadragesima vasárnapra tartozó szent evangéliomnak magyarázata...* és a *Postilla azaz egymás után következő prédikációk...* című műve két részben, valamint a már említett *Apotheca sacra...* című német–latin nyelvű evangélikus énekeskönyv Daniel Schultz szerkesztésében, az öt szabad királyi város hitvallásának, a *Confessio Christianae Doctrinae*nak újabb, latin–német–magyar nyelvű kiadása, s Tolnai Dali János imádságoskönyve, a *Novissima Tuba, az ítéletre serkentő utolsó trombitaszó...*¹⁹ 1623–1639 között viszont, noha Kassán jelentős gimnázium működött, az eddigi ismereteink szerint egyetlen tankönyv sem látott napvilágot, csak egy teológiai téziseket tartalmazó iskolai disputáció maradt fenn 1625-ből.²⁰

Az összes kassai nyomtatványnak több mint fele alkalmi nyomtatvány volt: lakodalmi vers, halotti búcsúztató vagy dicsőítő vers. Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin esküvőjét három, Kassán megjelent mű köszöntötte; ezenkívül fennmaradt még Anton Thann, Philipp Jan, Christian Augustini, Máriássy András, Szentmiklósi Pongrácz Dániel és Jonas Thodtner lakodalmi verse. Thurzó Szaniszló nádor halála alkalmából is két nyomtatvány látott napvilágot Kassán; ismerjük még ezenkívül a Révai Péter, Europhrosina Frauenberger és Johann Lang halálát sirató verseket. A dicsőítő verseket a Johann Lang és Vass Mihály bíróná választását üdvözlő, a városi tanácsot és a bírót magasztaló versezetek képviselik.²¹ Politikai röpiratot is nyomtatott Schultz, a máig sem teljesen megfejtett célzatú *Tyukodi tartományban támadott, Galliából származandó új próféta...* című művet.²² A felsoroltakon kívül még néhány vallásos vers és kalendárium került ki a kassai sajtó alól.

A kedvező körülményeket a kassai könyvnyomtatásban nemcsak a nagyobb nyomdai teljesítmény mutatja, hanem a nyomdakészlet bővülése is. Schultz löcsei nyomdafelszerelése megfelelő színvonalú és kielégítő mennyiségű volt, mégis ez a készlet még a következő díszítő anyagokkal

18. RMNy 1412.

19. RMNy 1334, 1360, 1535, 1536, 1566, 1583, 1412, 1585, Szabó I. 692. (Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár*. I. kötet. Bp. 1879.)

20. RMNy 1339.

21. Az utóbbiak: RMNy 1338, 1501.

22. RMNy 1310.

növekedett Kassán: 12 iniciálésorozattal (i, k, l, m, n, o, q, sz, v, w, x, y), tíz könyvdísszel (XII—XV, XIX, XXI, XXIII, XXVIII), 9 cifrával (G, T, X, Dd, Fr, Hh, Ij, Kk, Ll), az illusztrációk pedig két kivétellel kassaiak. A betűtípusok száma változatlan maradt. Így a Schultz-nyomda teljes készlete az 1630-as évekre a következőképpen alakult: 22 betűtípus, 23 iniciálésorozat (feltűnően sok, még akkor is, ha néhány sorozat csak két-három darabból állt), 28 könyvdísz, 34 féle cifra és 49 fametszetes illusztráció. Valószínű, hogy az említett nyomdai anyagokat Schultz Krakóban vásárolta, rokonának, a már említett Servatius Zipsernek anyagi támogatásával.²³

Ez a készlet megegyezik az 1657-ben leltárban rögzített kassai nyomdakészlettel, mert addig semmi gyarapodás nem tapasztalható ezen a téren.²⁴ A leltár szerint a műhelyben egy sajtó volt, különböző öntött és fabetűk, kalendáriumjegyek, cifrák, nyomdai segédanyagok, fametszetek, valamint betűöntőkészülék és matricák is. A leggyakrabban használt antikva betűtípusokból 1 mázsa 30—60 font (kb. 75—90 kg) súlyú betű állt rendelkezésre: a tertia antikva típusból pl. mintegy két ívet lehetett egyszerre kiszedni, a cicero antikvából kb. 3,5—4 ívet.²⁵

Schultz nagy gondot fordított nyomtatványai izléses tipografizálására. A nyomtatványok címlapjai ugyan túlsúfoltak voltak, de ez általánosan jellemző arra a korra, a szöveg viszont mértéktartóan díszített. Néhány nyomtatványnál Schultz a szokottnál több díszítőelemet (főleg körzetek kombinációit) alkalmazott, pl. *Musculus: Oculi ipsius dei...* (1620), szintén *Musculus: Speculum naturale...* (1621), Bussiaeus: *Copula et homilia coniugalis...* *Antoni Tann...* 1625, Marussy: *Thalassio nuptialis...* *Gabrieli...* (1626), Wolph: *Sacrum nuptiale...* *Gabrieli...* (1626), Dörflinger: *Cancromagia...* (1629) című műveinél. A legdíszesebb nyomtatvány a már

23. Schultz nyomdakészletének kassai gyarapodása talán összefüggésbe hozható az 1622-ben elhunyt Johann Fest megmaradt készletével. Schultznak új, csak Kassán használt könyvdíszei közül a XII., XIII., XIV. dísz Festnek is megvolt, az iniciálésorozatok közül az i, k, m sorozat, végül az Ij cifra. Ezek azonban öntött díszek és klisék, más magyarországi nyomda készletében is előfordultak, ezért bizonyosan nem állíthatjuk, hogy Festtől származnak, s nem valamilyen közös külföldi forrásból. Bethlen Gábor nyomdása, az 1621—22-ben átmenetileg Kassán tartózkodó, majd Gyulafehérvárott működő Nikolaus Moller nyomdakészletéből bizonyosan nem maradt semmi Kassán: kivétel egy illusztráció, Bocatius címere, amely Moller és Schultz nyomtatványában is előfordult, de ez Bocatius tulajdonában lehetett. Erre már utalt: Ecsedy Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623—1636)*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974—1975*. 419. p.
24. A nyomdaleltárt közölte: Kemény Lajos: *A kassai nyomdászati 17. századi történetéhez* = *Magyar Könyvszemle* 1888. 250—251. p. — A leltárjegyzékből a következő nyomdai anyagokat tudtuk azonosítani: Die Calenderzeichen (I. a 2 A kalendáriumjegyeit), Versalen (lehet a 21 A, 22 A, 5 A), Rösslein (I. a 34 féle cifrát), griechische Schrift (16 G), Parangon deutsch (13 F), Text antiqua (17 A), Garmond cursiva (7 K), petit antique (1 A), Antiqua secunda (18 A), Garmond antiqua (2 A), Cicero cursiva (8 K), Tertia antiqua (3 A), Schwabacher tertia (12 F), Tertia cursiva (9 K), Cicero Schwabacher (11 F), Canon minor antiqua (4 A), Deutsche Versalen (14 F, 26 F).
25. Bíró Miklós—Kertész Árpád—Novák László: *Nyomdászati Lexikon*. Bp. 1936. A betűk súlyegységeiről l. 50. p.

említett német—latin nyelvű énekeskönyv volt 1628-ból,²⁶ amely 39 fametszetes illusztrációt, nagyon sok iniciálét, szedett iniciálét tartalmazott.

Schultz halála (1629) után özvegye irányítja a kassai műhelyt nyomdászlegény(ek) segítségével; az egyik legénynek, David Schmidtnak a nevét egy 1632-es nyomtatvány fel is tüntette, valószínűleg ő lehetett a faktor; a tipográfia folyamatos működése azonban csak 1634-ig biztosítható. 1639-ben még egy művet kinyomtatnak Kassán, de utána a nyomda működése — feltehetően szakember hiányában — leállt. 1640-ben az özvegy is meghalt, s örökösei a városnak adták el a megmaradt nyomdafelszerelést. 1640—1652 között Kassán szünetelt a könyvnyomtatás: a városi műhely csak 1653-ban kezdett újra dolgozni Valentin Gevers kassai könyvkötő irányításával.²⁷ Schultz és a Schultz-örökösök tevékenységével tehát a XVII. század első felében a kassai könyvnyomtatásnak egy korszaka zárul le: a század második felében a kassai sajtó már eléggé megváltozott körülmények között kénytelen működni, mint azt a közlemény második részében majd látni fogjuk.

A továbbiakban a Schultz-nyomda teljes felszerelésének a részletes leírását adjuk, valamint magát a nyomdai anyagot: a betűtípusokat, iniciálékat, könyvdíszeket, cifrákat teljes egészében, a nagyszámú illusztrációkat csak válogatva; mindezek közlésével a kassai nyomdászatnak Daniel Schultz működését követő egész 17. századi korszakát is kívánjuk tipográfiai szempontból jellemezni, hiszen ez a készlet egészen a század végéig használatban maradt, s jellege kisebb kiegészítések által sem változott a 17. század során.

A SCHULTZ-NYOMDA FFLSZERELÉSÉNEK LEÍRÁSA

Betűtípusok

(Az egyes betűtípusok jellemző adatai: A: antikva, K: kurzív, F: fraktur, G: görög, továbbá a betűtípus húszsormérete és a H verzális, l, n, p kurrens betűk mérete mm-ben.)

- 1 A 67,5 mm. H: 2,5 l: 2,5 n: 1,5 p: 2,5
Használata: 1617—1639. Szövegminta: 1625 I. 546. 3. lev. a.
- 2 A 82 mm. H: 2,6 l: 2,6 n: 1,6 p: 3,0
Használata: 1617—1639. Szövegminta: 1625 I. 546. 9. p.
- 3 A 110 mm. H: 3,6 l: 3,8 n: 2,5 p: 4,0
Használata: 1617—1639. Szövegminta: 1625 I. 546. 57. p.
- 4 A 184 mm. H: 6,3 l: 7,2 n: 4,0 p:
Használata: 1617—1639. Szövegminta: 1625 II. 432. 4. p.
- 5 A 250 mm. H: 8,5 l: 8,2 n: 5,0 p: 8,0
Használata: 1617—1634. Szövegminta: 1623 II. 427. Alb.

26. RMNy 1230, 1255, 1332, 1363, 1365, 1430, 1412.

- 6 K 67,5 m. H: 1,8 l: 2,2 n: 1,3 p: 2,2
Használata: 1617—1634. Szövegminta: 1621 II. 419. 21. p.
- 7 K 82,5 mm. H: 2,6 l: 2,9 n: 1,7 p: 2,9
Használata: 1617—1639. Szövegminta: 1618 II. 383. 5. lev. b.
- 8 K 89 mm. H: 3,0 l: 3,0 n: 1,8 p: 3,4
Használata: 1617—1639. Szövegminta: 1625 I. 546. 56. p.
- 9 K 112 mm. H: 4,1 l: 4,0 n: 2,8 p: 5,1
Használata: 1617—1639. Szövegminta: 1618 II. 383. 6. lev. a.
- 10 F 82 mm. H: 3,5 l: 3,0 n: 2,0 p: 2,8
Használata: 1618—1634. Szövegminta: 1618 II. 383. 5. lev. b.
- 11 F 89 mm. H: 3,7 l: 3,0 n: 2,4 p: 3,3
Használata: 1618—1634. Szövegminta: 1618 II. 383. 48. p.
- 12 F 110 mm. H: 5,0 l: 3,9 n: 3,0 p: 3,8
Használata: 1618—1634. Szövegminta: 1618 II. 383. 2. lev. a.
- 13 F 160 mm. H: 7,8 l: 5,7 n: 4,5 p: 5,7
Használata: 1618—1634. Szövegminta: 1626 II. 447. Dla.
- 14 F 260 mm. H: 13,6 l: 12,2 n: 8,0 p: 10,1
Használata: 1618—1634.
- 15 —
- 16 G 82 mm. E: 2,5 v: 1,8 λ: 2,1
Használata: 1617—1633. Szövegminta: 1620 II. 404. 5. p.
- 17 A 188 mm. H: 5,2
Használata: 1617—1633.
- 18 A 135 mm. H: 4,1 l: 4,0 n: 2,8 p: 4,1
Használata: 1617—1639. Szövegminta: 1625 I. 546. 148. p.
- 19 —
- 20 A 55 mm. H: 1,8 l: 2,0 n: 1,2 p: 2,0
Használata: 1617—1625. Szövegminta: 1621 II. 419 4. p.
- 21 A H: 15,0
Használata: 1617—1634.
- 22 A H: 12,1
Használata: 1617—1639.
- 23 A H: 3,0
Használata: 1620—1621. (Csak egy-egy sorban, ritkán használt.)
- 24 —
- 25 —
- 26 F S: 9,5 mm.
Használata: 1618—1628.

AÆBEGHI

LNOPRS

21 A

AABCEGGH

IJLLMNOP

RRSSW

22 A

A Æ B C D E E F G H I I
 L M N O Ö P Q R S S S T
 V W A Æ B C D E F G H I L
 M N O P Q R R S T V W a á æ
 b c ç d e é ē f g h i j k l m n o ô ó p q
 r s f s i s s s t t u ú ũ v x y z & . , - : ?

lorum apud altissimum. I-
 deo accipient regnum de-
 coris & diadema speciei

5 A II 427 A 1b

A A Æ B C D E E E E F G H H I K
 L L M M N O O Ö Ö Ö Ö P Q R S
 T T V V W W X Y Z a á à â ã æ b c c h
 ç d e é ê ë ã f f i g h i k l m n ñ o ò ô ö
 p q r s f f i s t ũ v w x y z z & . . :
 ; - ?) 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

ni Anthonii Tann, &c. cum
 dna. Susanna Horanskiana
 Cassoviæ 16. Calen. Iulii,

4 A II 432 4.p.

A Æ B C D E F G H I I K L M N O Æ
 P Q R S T V W X Y Z

17 A

A Æ B C D E E E F G H I K K L M M N O Ó P
 Q Q Q U Q V R S T V W X Y Z a à á á â â ã æ b c
 & d d e è é ç è ê é f f f i i g h i i i i j k m m m n
 n n ò ó ô õ œ ö ö ö ő p q q r s f f f f t t u u ú ü ü
 v w x y z z & & Ⓞ ✕ Ⓜ . Ⓜ : Ⓜ - Ⓜ !)

Ocródic diczôsege az Isten A-
 nya szent Egyházanac áll az
 Profeciákban es czudatete-
 lekben.

18 A I 546. 148. p.

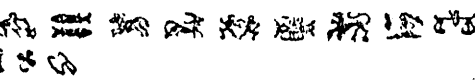
AAÆ B C D E F G H I K K L M N O P Q R S S₃ T V
 W X Y Z A B C D E E F G H I K L M M N O P Q R S T U V W X
 Y Z a à á á â â ã æ b c & d e è é ç è ê é f f f f i i g g g b i i j
 k l m m n n n ò ó ô õ œ ö ö ö ő p q q r s f f f f t t u u ú ü ü ü ü
 ű v w w x x y y z & * , : ; - = ? !) 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Nemzetes Istenfelő Asszonyim,
 Bôczülletes es tudos Prædicator tar-
 faim, es jambor Istenfelő Polgari es
 minden renden levô halgatoim.

3 A I. 546. 57. p.

A E C E H I O S T V

23 A

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V W X Y Z a 3 à x b
 c d e f è é ê Ë Ì Í Î Ï Ĵ ĵ Ķ ĸ Ĺ Ļ Ľ Ŀ Ń Ō Ő Œ œ ꝑ Ꝓ ꝓ Ꝕ ꝕ Ꝗ ꝗ Ꝙ ꝙ
 z & c. . : ; , - 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Egy fő, szerezhető az Vrnacházát, gyakorol-
 lyátoc azt fáradhataclanul, es minden fő győ-
 nyőrlűségteket abban helyheztesse, mert az
 mint mondám, mindenható es gazdag W r há-
 za, az ki minékűnc jó akaro édes atyánc, ő fel-
 ségénéel találunc irgalmaslágoc, es minden dol-
 gainkban alkalmatos segitléget.

2 A I 546. 9. p.

A A B C D E E F G H I J K K L M N O Ö P Q R S T U V W X Y Z
 A B C D E F G H I K L M M N O P R R S S T U V X Y Z a 3 à 3 à x b c d e c a c c e e
 f Ĵ ĵ Ķ ĸ Ĺ Ļ Ľ Ŀ Ń Ō Ő Œ œ ꝑ Ꝓ ꝓ Ꝕ ꝕ Ꝗ ꝗ Ꝙ ꝙ
 y z & (1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

KÉsz vagyoc többzöris az ő javaiból,
Réftz tiszteffégére forditanom abból,
 Szűkűlködőknekis élélt tarházamból,
 Nyuytoc, miglen Isten éltet irgalmából.
LEfzoc árvaidnac daykálkodó attyoc,
 Szűkűlt özvegyeknec s-véneknec istápjoc,

1 A I 546. 3. lev. a.

A B C D E F G H I L M N O P Q R S T V Z a z h c d e e e e f f f g h i j
 l m n o o r p q r s t u v x y z & . . . ? i z s 6 2

admiratione di-
 gna . & propemō-
 dum fidem supe-
 rantia, de Ele-
 phanto literis
 mandarunt. Et in-
 ter cetera Solinus,
 & hanc proprietate-
 sem annotavit.

20 A II 419 4. p.

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V X Z
 à à b c c d e e e e e e f f f f f i i j k l m n o o p q q r r s s
 t t u u u v x y z G O - ; ; ; ; ;

AN sit, que, qualis, melioris functio vite
 Optima: Fosquinum qui leget, ille
 sciet:
 Omnia cum vicibus varientur in orbe: be-
 atus
 Annè vnum summum transitus Orbe, bo-
 num?

9 K II 383 6. lev. a.

AA AE BB' CDE EFG, G GHI JLM MN NOOP
 Qu Qu R RR STUVW X TZ A ECEGHILMNRSTVXZ
 a a' a' a' abc d e e' e' e' f f f' f' g b i i' j' k l l m m n n o o' o'
 p q r r' r' s s' s' t u u' u' v x y z & . , ! ? 1 4 5 6 7 8 9

Megáldgjon titeket az Atya mindenható
 Isten: megoltalmazzon titeket az Fiu Isten,
 es megsebteljen az Szent Lélec Isten, hogy
 áldottac legyetec házatokban es háza-
 tokon kívül, földön es mennyen mind
 öröckè, Amen.

8 K I 546 56. p.

A B C D E F G H I K L M M N N O P Q R R S T V W X Z a a' a' a' b
 c d e e' e' e' f f' f' f' g b i i' j' k l l m n o o' o' p q r r' r' s s' s' s' s'
 t u u' u' u' v x y y z z & ; : ? .)

Sicutusq; rei perfectio summa sit istaec,
 Res ad principium eum: edit ipsa suum:
 Perfectus quis? nisi in: alium terramq; sni ortus
 Principium redeat, quis vè beatus erit?
 Verè igitur felix, non qui hinc habet omnia, qua vult:
 Namq; volunt multi, qua voluisse dolent:
 Alterius sed quem sulcis s'es altera vira,
 Ac homines inter qui exiit beic hominem.

7 K II 383 5. lev. b.

A B C D E F G H
 I J K L M N O P Q R
 S T U V W X Y Z
 a b c d e f g h i j k l m n o p
 q r s t u v w x y z . = / 2

14 F

A B C D E F G H
 I J K

26 F

A C D E F G H I K L M N O P Q
 R S T V W Z a a a b b c d e f f g g h h i
 l m n n o o p r s s s t t t t u u u u v w y z ?

• / † *

Syrach 30. sagt. Thue dier gutts / vnd trö-
 ste dein Hertz / vnd treibe die Trawrig-
 keit ferne von dier / Denn Trawrigkeit
 tödtet viel leuthe / vnd dienet doch nirgend

13 F II 447 D la

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V
 W X Z a a b b b c d e e e f f f f g h i ü j k l m n n o
 o p r s s s s t t t t u u v w x y z ? , ; = /

schönen Materien / so darinnen ver-
 fast / ein anmutigs Büchlein zue lesen /
 also abgangen / daß man im wenig
 Jahren / desselben gar wenig Exem-
 plaria gefunden. Vnd obwohl her-
 nachmahls dasselbe / durch den Wol-

12 F II 383 2. lev. a.

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z a b c
 d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z . : ; / \) 1 2 3 4 . 5 6 7 . 8 . 9 0

Drum kein Frewd bestendig ist /
 In der Welt glaubs dieser Friff.
 Vnfall kompt bey Frewdentagn /
 Verkehrt die in Weh vnd Klagn.

II F II 383 48. p.

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z a b c d e f
 g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z . : ; / \) 1 2 3 4 . 5 6 7 . 8 . 9 0

Was ihn bracht hat in schand vnd schadee
 Sondern der sich sters sehnen thut /
 Nach den einigen höchsten Gurt /
 So vns im Himmel ist bereit /
 Das ist die ewige Seligkeit:

IO F II 383 5. lev. b.

Iniciálék

- a 42×42 mm (szélessége változó) lombard iniciálésorozat.
Használata: 1620—1622.
- b 14×14 mm lombard iniciálésorozat.
Használata: 1618—1634.
- c 28—32×25—30 mm lombard iniciálésorozat.
Használata: 1618—1634.
- d 19—21×13—20 mm lombard iniciálésorozat.
Használata: 1618—1629.
- e 30×30 mm duplán keretezett iniciálésorozat. Fehér alapon növényi, figurális minta, fehér betűképpel.
Használata: 1618—1634.
- f 15×15 mm keret nélküli iniciálésorozat. Fehér alapon stilizált növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1618—1631.
- g 16×16 mm keretezett iniciálésorozat. Sávozott alapon fehér stilizált növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1618—1630.
- h 30—37×29—34 mm lombard iniciálésorozat.
Használata: 1622—1628.
- i 24—22 mm keret nélküli iniciálésorozat. Fehér alapon sávozott, stilizált növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1625—1634.
- k 27×26 mm keret nélküli iniciálésorozat. Fehér alapon sávozott, stilizált növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1625—1633.
- l 22×21 mm duplán keretezett iniciálésorozat. Csak két darabból áll. Sávozott alapon fehér növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1625—1633.
- m 18×17 mm keret nélküli iniciálésorozat. Fehér alapon sávozott, stilizált növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1625—1628.
- n 30×30 mm duplán keretezett iniciálésorozat. Fehér alapon sávozott, stilizált növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1624—1634.
- o 46×42 mm duplán keretezett egyedi iniciálé. Fehér alapon fehér, stilizált növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1623.
- p 28×28 mm keretezett iniciálésorozat. Sávozott alapon fehér növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1622—1631.
- q 31×29 mm keretezett iniciálésorozat. Sávozott alapon fehér növényi minta, fehér betűképpel. Csak méretben különbözik a p iniciálésorozattól.
Használata: 1625—1632.
- r —
- s —

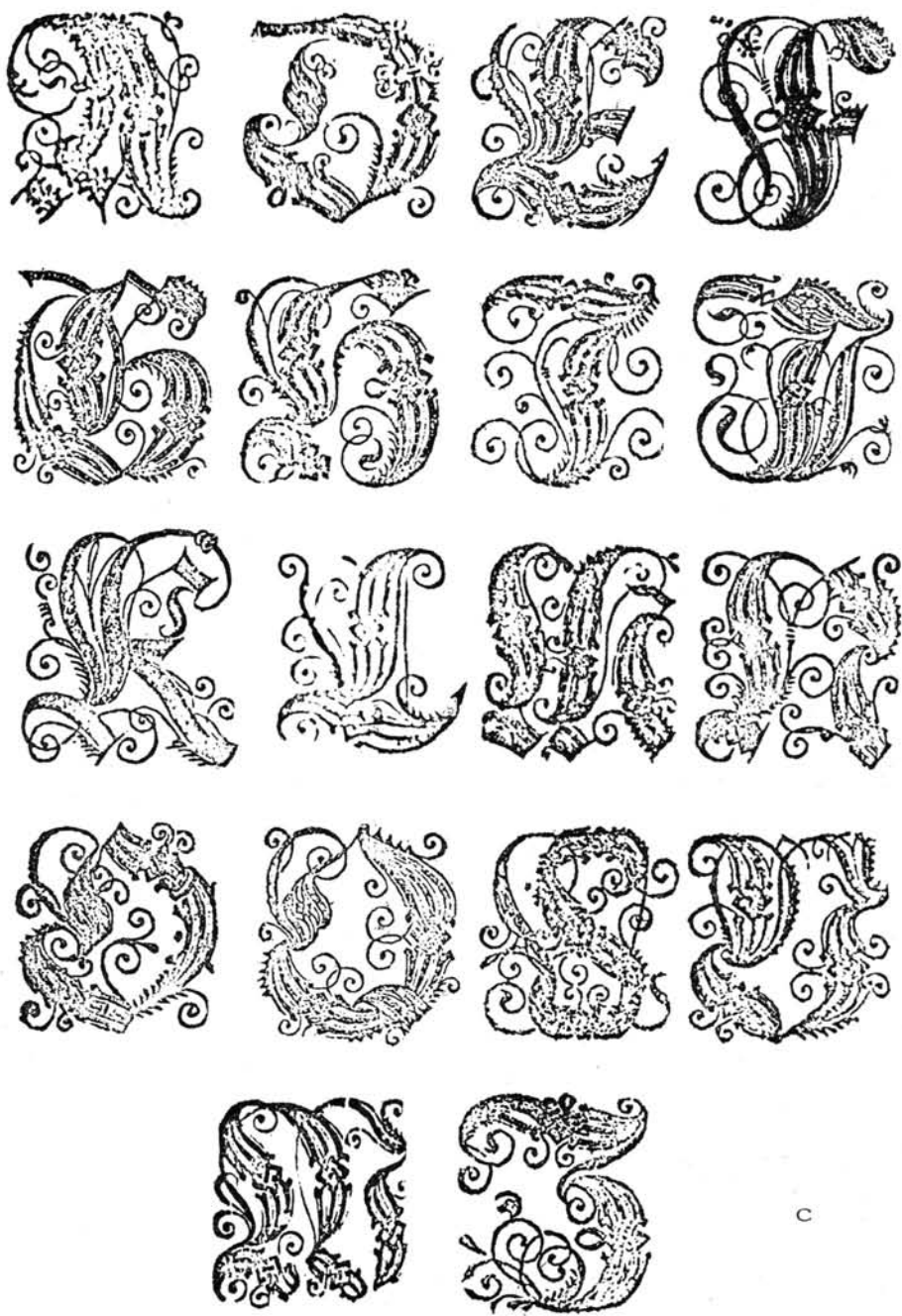
- sz 30×31 mm duplán keretezett iniciálésorozat. Csak két darabból áll. Sávozott alapon fehér növényi, figurális minta, fehér betűkép. Az n iniciálésorozattól mind az iniciálé rajza, mind a betűkép nagysága megkülönbözteti.
Használata: 1623—1632.
- t 27×26 mm keretezett iniciálésorozat. Sávozott alapon figurális minta, fehér betűkép.
Használata: 1622—1634.
- u 14—16×12 mm lombard iniciálésorozat. Alig díszített, a fraktur verzálisokhoz hasonló.
Használata: 1620—1634.
- v 26×25 mm keret nélküli lombard iniciálésorozat. Figurális és növényi mintákkal gazdagon díszített.
Használata: 1628.
- v 28×24 mm lombard iniciálé, egyedi darab. Kevésbé díszített.
Használata: 1628—1634.
- x 18×18 mm keret nélküli iniciálé, egyedi darab. Fehér alapon fehér fonadékos minta, fehér betűkép.
Használata: 1628.
- y 30×29 mm duplán keretezett iniciálé, egyedi darab. Fehér alapon fekete stilizált növényi minta, fehér betűkép.
Használata: 1634.

a

h

v

w

d

A B C D E F G H I

K L M N O P Q R

u

S T U V W X Y Z

A B C D

b

o

y

e

q

p

sz

n

t

k

i

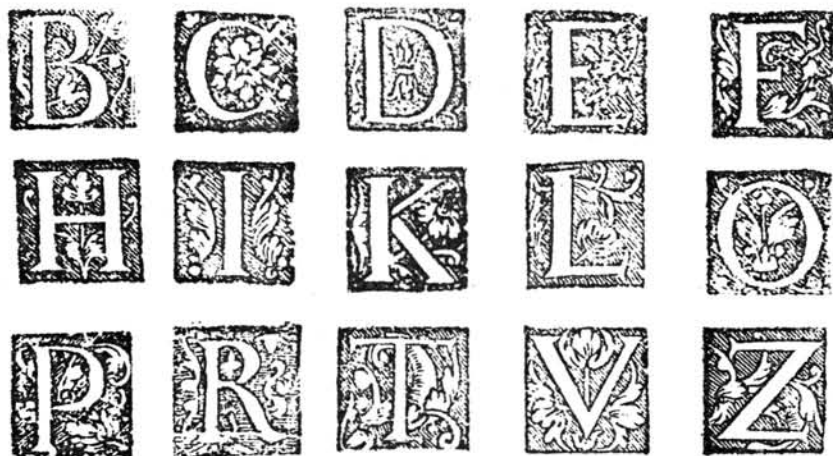

l

x

m

g

f

Könyvdíszek

- I 17×66 mm fejléc.
Előfordulása: 1618.
- II 13×13 mm záródísz, kiterjesztett szárnyú sas.
Előfordulása: 1617—1634.
- III 12×30 mm hatszög alakú záródísz.
Használata: 1617—1634.
- IV 13×29 mm hatszög alakú záródísz.
Használata: 1617—1622.
- V 30×35 mm hatszög alakú záródísz.
Használata: 1618—1621.
- VI 34×37 mm záródísz.
Használata: 1617.
- VII 40×58 mm nyolcszög alakú arabeszk.
Használata: 1618—1626.
- VIII 13×31 mm hatszög alakú záródísz.
Használata: 1621—1628.
- IX 45×45 mm négyszög alakú arabeszk.
Használata: 1621—1634.
- X 42×41 mm négyszög alakú záródísz.
Használata: 1618—1621.
- XI 38×47 mm medúzafő.
Használata: 1619—1633.
- XII 34×43 mm arabeszk.
Használata: 1625—1634.
- XIII 34×39 mm arabeszk.
Használata: 1625—1634.
- XIV 21×87 mm keretezett fejléc, vadászó Diana.
Használata: 1626.
- XV 35×38 mm záródísz, a VI záródísz variánsa.
Használata: 1625—1634.
- XVI 7×63 mm növényi mintás, keret nélküli fejléc, közepén IHS monogram.
Használata: 1620—1634.
- XVII 8×86 mm fejléc, sötét alapon fehér inda.
Használata: 1619.
- XVIII 11,5×83 mm fejléc, sötét alapon fehér angyalfej.
Használata: 1619.
- XIX 44×77 mm félkör alakú, fonadékos záródísz.
Használata: 1625.
- XX 145×88 mm geometrikus és stilizált mintájú, téglalap alakú könyvtábla.
Használata: 1622.
- XXI 55×55 mm négyzet alakú keretezett záródísz.
Használata: 1623—1634.
- XXII 94×90 mm arabeszk.
Használata: 1622—1634.

- XXIII 153×91 mm geometrikus és stilizált növényi mintájú, téglalap alakú könyvtábla, fehér alapon fekete díszítés.
Használata: 1626.
- XXIV 106×8 mm oszlop, közepén levélmintával.
Használata: 1619.
- XXV 104×7 mm oszlop, virágmintával.
Használata: 1619.
- XXVI 31×34 mm záródísz.
Használata: 1632.
- XXVII 27×27 mm záródísz, stilizált tulipán.
Használata: 1632.
- XXVIII 6×17 mm hatszög alakú záródísz.
Használata: 1633.

I

II

III

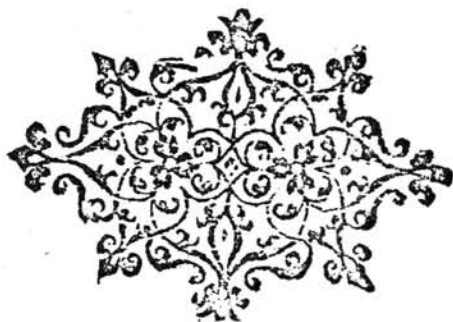
V

VI

IV

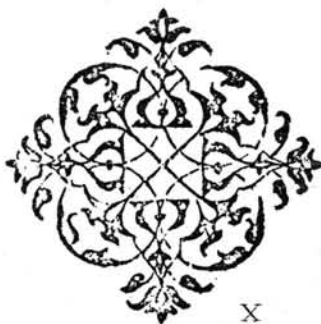
VII

VIII

IX

X

XI

XII

XIII

XV

XIV

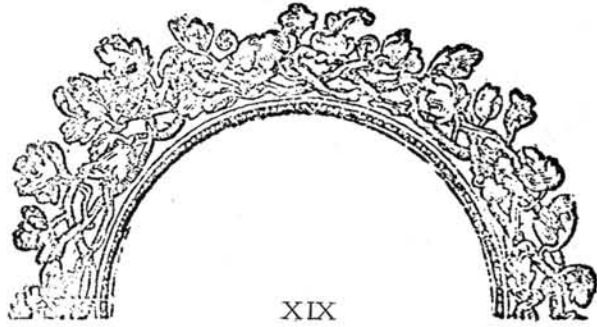
XVI

XVII

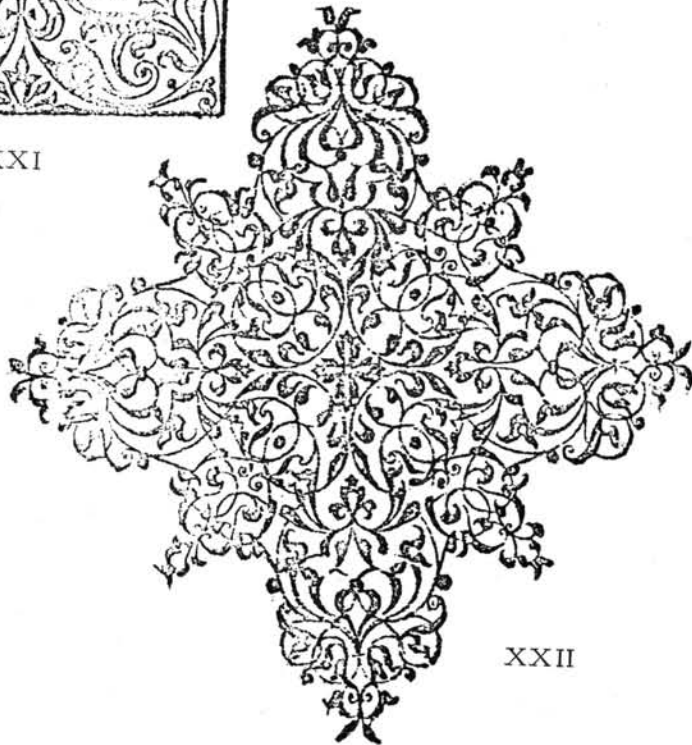
XVIII

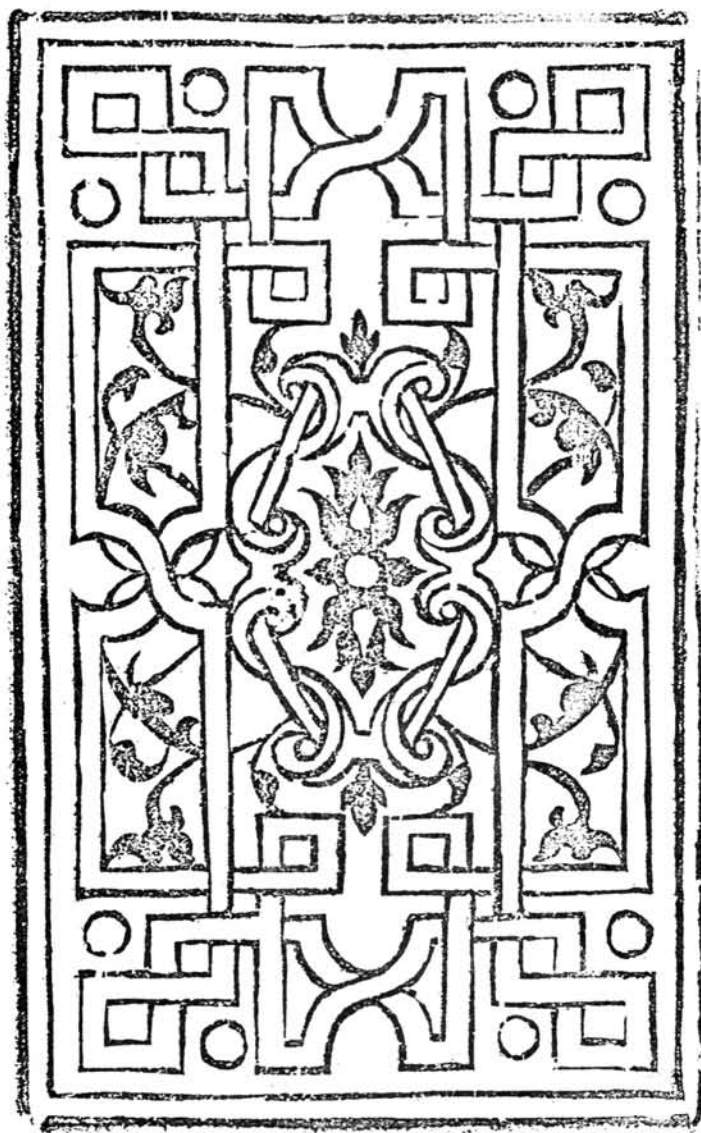
XIX

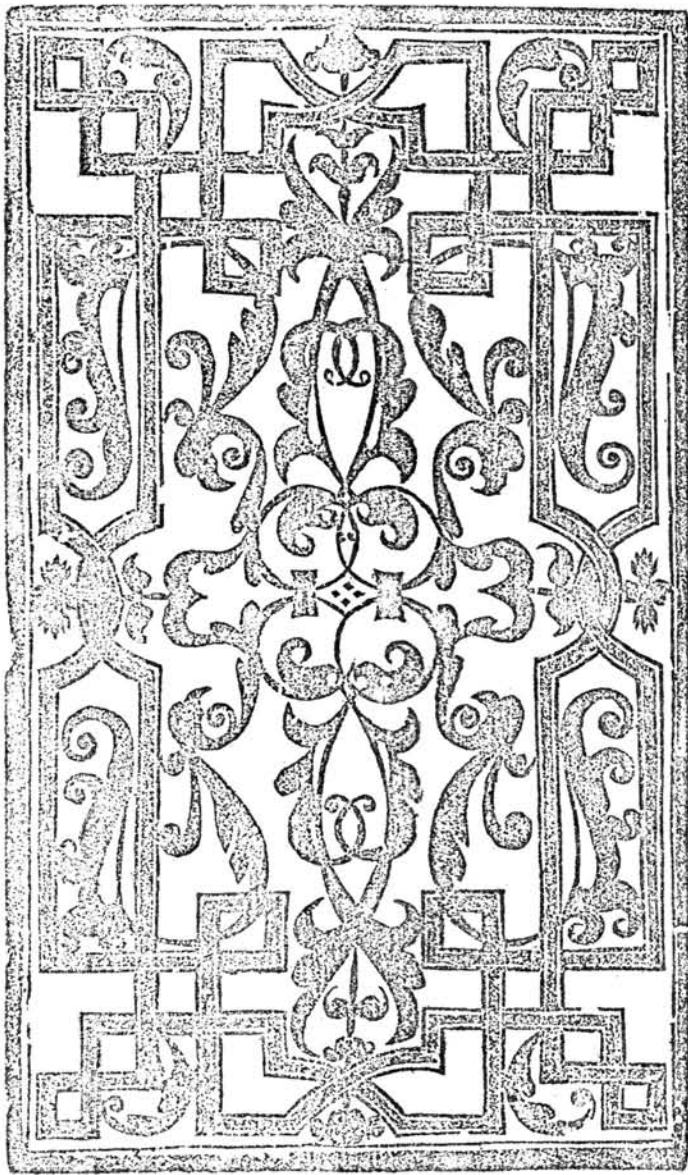
XXI

XXII

XX

XXIII

XXIV

XXV

XXVI

XXVII

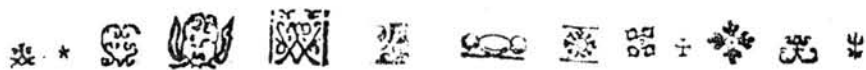
XXVIII

Cifrák

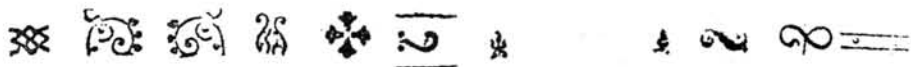
A	5,8×5,0 mm. Használata: 1617—1634.
B	5,8×5,0 mm. Használata: 1617—1634.
C	5,8×5,0 mm. Használata: 1617—1634.
D	4,3×9,7 mm. Használata: 1617—1621.
E	6,0×3,0 mm. Használata: 1617—1634.
F	3,0×3,0 mm. Használata: 1618—1629.
G	4,0×4,2 mm. Használata: 1618—1627.
H	10,0×5,0 mm. Használata: 1617—1634.
I	3,0×4,0 mm. Használata: 1618—1626.
K	4,3×5,0 mm. Használata: 1617—1632.
L	3,0×3,3 mm. Használata: 1617—1639.
M	2,0×1,8 mm. Használata: 1617—1634.
N	5,4×5,0 mm. Használata: 1617—1639.
O	8,0×8,9 mm. Használata: 1617.
P	7,5×7,5 mm. Használata: 1617—1634.
Q	5,0×3,5 mm. Használata: 1619—1622.
R	3,0×8,3 mm. Használata: 1619—1634.
S	4,2×4,0 mm. Használata: 1619—1634.
Sz	4,0×4,0 mm. Használata: 1617—1634.
T	2,5×2,0 mm. Használata: 1619—1631.
U	6,0×6,0 mm. Használata: 1617—1634.
V	4,0×5,1 mm. Használata: 1620—1639.
X	3,0×2,0 mm. Használata: 1620—1639.
Y	3,9×5,8 mm. Használata: 1621—1639.
Z	6,6×7,4 mm. Használata: 1620—1634.
Aa	5,0×4,0 mm. Használata: 1620—1633.
Bb	5,1×5,3 mm. Használata: 1617—1628.
Cc	2,5×5,0 mm. Használata: 1622—1628.
Dd	3,3×2,1 mm. Használata: 1629—1632.
Ee	—
Ff	3,4×2,2 mm. Használata: 1622—1634.
Gg	3,0×6,0 mm. Használata: 1630.
Hh	3,7×6,8 mm. Használata: 1630—1634.
Ij	1,8×9,0 mm. Használata: 1632—1634.
Kk	1,8×1,9 mm. Használata: 1632.
Ll	2,6×3,0 mm. Használata: 1633—1634.

A B C D E F G H I J K

L M N O P Q R S S Z T U V X

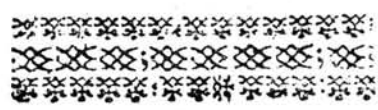
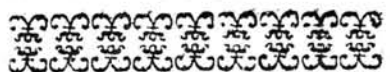
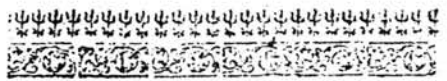
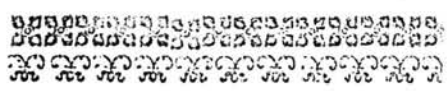
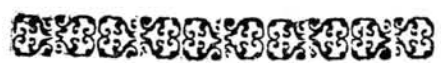

Y Z Aa Bb Cc Dd Ff Gg Hh Ij

Kk Ll

Fametszetes illusztrációk

1. 79×60 mm. Anton Kramer címere. Előfordulása: 1618 RMNy 1164. (1) b.
2. 100×70 mm. Golgota. Előfordulása: 1618 RMNy 1165. Alb, 1628 RMNy 1412. 99. p.
3. 71×50 mm. Révai Péter címere. Előfordulása: 1623 RMNy 1287.
4. 99×73 mm. Karmában vesszőt tartó kakas. Előfordulása: 1624 RMNy 1310. 1. lev.
5. 82×64 mm. Johann Lang címere. Előfordulása: 1625 RMNy 1338. Alb.
6. 45×46 mm. Római polgár arcképe kör alakú keretben. Előfordulása: uo. 5. lev. b.
7. 81×52 mm. Marussy András címere. Előfordulása: 1626 RMNy 1363. Alb.
8. 75×57 mm. Érvágást mutató tábla. Előfordulása: 1627 RMNy 1390.
9. 68×50 mm. A betlehemi gyermekgyilkosság. Előfordulása: 1628. RMNy 1412. 56. p.
10. 67×51 mm. A háromkirályok imádják Jézust. Előfordulása: uo. 59. p.
11. 52×46 mm. Circumcisio. Előfordulása: uo. 91. p.
12. 67×51 mm. Circumcisio. Előfordulása: uo. 93. p.
13. 71×52 mm. Jézus tizenkét éves korában a templomban. Előfordulása: uo. 96. p.
14. 69×51 mm. Az utolsó vacsora. Előfordulása: uo. 100. p.
15. 69×50 mm. Jézus megmossa egyik tanítványa lábát. Előfordulása: uo. 101. p.
16. 72×52 mm. A Getsemáné kertben. Előfordulása: uo. 102. p.
17. 69×50 mm. Jézus harmadszor jelenti elárulását. Előfordulása: uo. 103. p.
18. 69×51 mm. Júdás csókja. Előfordulása: uo. 104. p.
19. 70×50 mm. Krisztus Kajafás előtt. Előfordulása: uo. 105. p.
20. 68×52 mm. Jézus vallatása Pontius Pilátus előtt. Előfordulása: uo. 107. p.
21. 68×50 mm. Jézus a töviskoronával. Előfordulása: uo. 108. p.
22. 69×53 mm. A tömeg Jézus keresztrefeszítését akarja. Előfordulása: uo. 109. p.
23. 68×51 mm. Negyedik stáció. Előfordulása: uo. 110. p.
24. 71×53 mm. Jézus elesik a kereszt alatt. Előfordulása: uo. 111. p.
25. 68×51 mm. Jézus keresztrefeszítése. Előfordulása: uo. 112. p.
26. 78×55 mm. Golgota. Előfordulása: uo. 113. p.
27. 67×52 mm. Jézust leveszik a keresztről. Előfordulása: uo. 115. p.
28. 68×52 mm. Jézus temetése. Előfordulása: uo. 116. p.
29. 68×49 mm. Az utolsó vacsora. Előfordulása: uo. 126., 336. p.
30. 77×56 mm. Golgota. Előfordulása: uo. 133. p.
31. 38×38 mm. Kör alakban IHS szimbólum, kereszttel. Előfordulása: uo. 146. p.
32. 69×50 mm. Jézus bevonulása Jeruzsálembe. Előfordulása: uo. 173. p.
33. 66×50 mm. Pásztorok imádják Jézust. Előfordulása: uo. 181. p.

34. 77×58 mm. Krisztus és az utolsó ítélet. Előfordulása: uo. 183. p.
 35. 67×50 mm. A három asszony Jézus sírjánál. Előfordulása: uo. 190. p.
 36. 77×55 mm. A feltámadt Krisztus Máriával. Előfordulása: uo. 202. p.
 37. 67×50 mm. Jézus megjelenik tanítványainak. Előfordulása: uo. 227. p.
 38. 87×64 mm. Máriát és az apostolokat megszállja a Szentlélek. Előfordulása: uo. 243. p.
 39. 72×52 mm. Máriát és az apostolokat megszállja a Szentlélek. Előfordulása: uo. 244. p.
 40. 71×53 mm. Szentháromság. Előfordulása: uo. 256. p.
 41. 51×33 mm. Feszület előtt imádkozó ember. Előfordulása: uo. 363. p.
 42. 75×62 mm. Dávid király palotájában. Előfordulása: uo. 420, 844. p.
 43. 78×56 mm. Krisztus az utolsó ítéletkor. Előfordulása: uo. 715. p.
 44. 78×59 mm. Ádám és Éva kiűzetése a paradicsomból. Előfordulása: uo. 804. p.
 45. 38×64 mm. Magyarország címere. Előfordulása: 1630 I. 599b. A1a.
 46—57. 24×62 mm. Kalendáriumi hónapsorozat. Előfordulása: 1630 RMNy 1475. A2b—B5b.

2. illusztráció

26. illusztráció

30. illusztráció

29. illusztráció

14. illusztráció

2. AZ ELLENREFORMÁCIÓ GYŐZELME A KASSAI KÖNYVNYOMTATÁSBAN. KASSA NYOMDÁSZATA AZ 1660-AS ÉS AZ 1670-ES ÉVEKBEN

A királyi Magyarország keleti része gazdasági-politikai-katonai szempontból legjelentősebb városának, Kassának ellenreformációja a 17. század eleji, a Bocskai-szabadságharc által meghiúsított kísérlet után évtizedekkel elhalasztódott: a város a 13 felvidéki vármegyével együtt az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá került. A kudarc azonban csak átmeneti volt: I. Rákóczi György halála után, amikor Kassát is visszacsatolták a Habsburgok uralta ország részéhez, újult erővel indult meg a városban az ellenreformáció. 1650-ben III. Ferdinánd elrendelte az egri káptalan és a ferencendi szerzetesek visszatérését, a jezsuita rendnek pedig — amelynek az 1630-as évektől ismét missziója volt Kassán — a korábban a felső-magyarországi katonai főparancsnok lakásául szolgáló „királyi házat” adományozta. Így indult meg az 1650-es években a katolikus egyház támogatása az e területen egyeduralkodó protestantizmus ellen, s vezetett nyílegyenesen az 1670-es évek elején fegyverek segítségével végrehajtott ellenreformációig. E vallási harc vezéralakjai — mint mindenütt — a jezsuiták, a katolikus egyház jól képzett, hódításra törekvő katonái. Kassán a jezsuita rend az 1660-as évek elejére erősítette meg úgy sorait, hogy a kibontakozó harcban jelentős tényezővé váljék: 1660-ban a korábban már működő gimnáziumuk Kisdy Benedek egri püspök alapítványa következtében akadémiai rangra emelkedett; nemesi konviktust is létesítettek 1659-ben Konzszky Gáspárné Balassa Zsuzsanna alapítványából; 1665-ben pedig, a Kisdy-seminárium felállításával a papok képzése is a jezsuiták irányítása alá került.¹ A jelentős erőket összpontosító kassai kollégiumnak vezető szerepe volt az északkeleti ország rész jezsuita rendházai és kollégiumai között: formailag is alája tartozott az 1660-as években létrehozott sárospataki, a valamivel később alapított lőcsei és rozsnyói rezidencia; a kassainál korábbi alapítású ungvári kollégium periférikus helyzeténél fogva pedig nem vált annyira jelentőssé.² A kassai jezsuita atyák nagy pártfogói voltak a vidék legjelentősebb főurai: Wesselényi Ferenc nádor, majd özvegye, Széchy Mária, Báthori Zsófia, ill. I. Rákóczi Ferenc, Forgách Zsigmondné Batthyány Borbála, Csáky Istvánné Mindszenti Krisztina stb. Wesselényi Ferenc, ill. Báthori Zsófia annál is inkább támogatták a jezsuitákat, mivel jelentős összegeket kaptak kölcsön a vagyonában egyre gyarapodó kollégiumtól.³

A kassai városi nyomdászat éppen ebben az időben, az ellenreformáció megindulásakor született újjá. A Schultz-örökösök kezén már az 1630-as

1. A kassai jezsuita kollégiumról és akadémiáról a legrészletesebb, adatokban leggazdagabb összefoglalást Farkas Róbert adta: *A kassai kath. főgymnasium története.* = *A jászóvár premontrei kanonokrend kassai főgimnáziumának évi jelentése az 1894–95. iskolai évről.* Kassa 1895. 1–224. p., továbbá Wick Béla: *A jezsuita rend története Kassán.* Pozsony 1931.
2. Velics László: *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából.* 2. füzet (1610–1690). Bp. 1913. 11., 69., 96–97., 119–120. p.
3. Farkas i. m. 89–91., 102–103. p.

évek közepén tengődő műhely 1640–1652 között teljesen elhallgatott. (Talán nem tévedünk, ha e tényt összefüggésbe hozzuk az erdélyi fejedelemséghez csatolás kérdésével: a fejedelmek által támogatott, jelentős gyulafehérvári, majd a váradi tipográfiák mögött háttérbe kellett, hogy szoruljon a kassai műhely, míg a Habsburg-országrészen Kassához közel egy új versenytárs erősödött meg: a lőcsei tipográfia.) Az 1653-ban, Valentin Gevers tevékenysége által újrainduló kassai nyomdászat jövője, sorsa még bizonytalan: nem tudni, hogy megmarad-e az évente néhány művet kibocsátó kisteljesítményű tipográfiák között vagy sem. Az 1660-as években azonban váratlanul felfutott a műhely teljesítménye: ennek az egy évtizednek termelése (91 nyomtatvány 645 ív terjedelemben) megközelíti a kassai nyomda 1610–1660 közötti, összes addigi termelését (115 mű 744 ív terjedelemben). Ha viszont az 1653–1674 közötti időszak nyomdai teljesítményt tekintjük, az mintegy fele az egész 17. századi nyomdai teljesítménynek.⁴ S e nagyarányú növekedés meglehetősen kedvezőtlen anyagi és személyi feltételek mellett következett be: a tipográfia már nincs a legjobb állapotban (bár éppen még használható), a nyomdavezetők sűrűn váltják egymást (Markus Severini, majd özvegye, Johann David Türsch, ill. özvegye, a svéd származású Eric Ericson), adósságokba keverednek, olyannyira, hogy a hitelezők egyike, a lőcsei Brewer-cég el akarja az adósság fejében árvereztetni a nyomdát, s ebben csak a kassai tanács tilalma akadályozza meg.⁵ Ha a városi műhely ilyen körülmények közepette jelentőset tudott lépni előre, az az említett időszak minőségileg új igényeivel magyarázható: elsősorban a vallási felekezetek minden eddiginél élésebb, keményebb harcával, amely a hitvitázó irodalom utolsó jelentős magyarországi termékeit hozta létre, másrészt a magasabb fokú, a korábbinál fejlettebb iskolai oktatással, az ekkor elszaporodó nagyszámú iskolai nyomtatvánnyal.

Az 1660-as, 1670-es évek kassai nyomdászatában szüntelenül jelen levő tényező a katolicizmus és a protestantizmus harca. Nem minden alap nélküli, mégsem tartjuk igaznak a hitvitákat tüzetesen elemző Horváth Lajos megállapítását: „Kassán ez időben két nyomda volt; a Johann David Türsch-féle és a Marcus Severinus-féle. Felekezeti jellege egyiknek sem volt. Nyomtak annak, aki megfizette őket. A jezsuiták 1674-ben állítottak saját nyomdát.”⁶ A kérdés ennél sokkal bonyolultabb. Olyan szabad királyi városban, ahol a lakosság túlnyomó része lutheránus, kisebbségi része kálvinista, az irányító testület lutheránus vallású, nem lehet kétséges, hogy a protestáns szellemű könyvkiadás az elvárható és megengedhető. Hogy ehhez képest mikor jelenik meg a katolikus könyvkiadás, milyen termékeit vállalja nyíltan a tipográfia, s melyekre nem írja rá a nevét, hogyan növekszik a katolikus nyomtatványok aránya (mert Severinitől kezdve Ericsonig

4. Az összesítés Jan Čaplovič bibliográfiája alapján készült: *Bibliografija tlači vŕdanich na Slovensku do roku 1700*. Díel I. Martin 1972.

5. Kemény Lajos: *Kassai könyvnyomtatók életrajzához = Magyar Könyvszemle 1902. 535–536. p.*, továbbá Pavercsik Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda története a XVII–XVIII. században*. I. rész = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979. 375–376. p.*

6. Horváth Lajos: *Sámbár Mátyás élete és művei*. Bp. 1918. 48. p.

egyenes arányban növekszik), az külön elemzést igényel, csakúgy, mint a jezsuitáknak a városi nyomdához fűződő kapcsolata és a saját könyvnyomtató műhelyük alapításának kérdése. A kassai könyvnyomtatás felekezeti jellege megváltozásának folyamatát, a kassai könyvnyomtatásban az ellenreformáció győzelmét kívánja e tanulmány felvázolni, mégpedig elsősorban az aktív és támadó fél, a jezsuiták szemszögéből, az ő tevékenységüket vizsgálva, s az összefüggésekre, nem egyes könyvek kiadására helyezve a hangsúlyt.

A városi nyomda először 1661-ben nyomtat a jezsuiták részére, mégpedig egy, az akadémiai oktatás célját szolgáló filozófia tankönyvet, I. Rákóczi Ferencnek ajánlva.⁷ A különböző iskolai vizsgák (retorika, poétika, filozófia, teológia stb.) nyomtatásban kiadott anyaga, az ünnepélyes keretek között eljátszott előadásokra szóló meghívók ettől kezdve szám szerint jelentős arányt képviselnek a jezsuiták kassai könyvkiadásában. Természetesen soha nem jelent meg annyi nyomtatott tudósítás ezekről a vizsgákról, vitatkozásokról, amennyi valójában lezajlott (a kollégium részletes feljegyzései havi vitatkozásokról és igen gyakori előadásokról tanúskodnak),⁸ de amennyi inkább már az 1660-as évek második felében megjelent, igen kevésnek tűnik: több megörökítésre is érdemes vizsgának kellett lezajlania a kollégium falai között annál az évi egynél vagy esetleg kettőnél, ami eddig napvilágra került. Valószínűleg még a kezdet nehézségei, a számukra még nem teljesen „konszolidált” viszonyok, a saját nyomda hiánya vezetett oda, hogy iskolai könyvkiadásukban a kassai jezsuiták jóval lehetőségeik alatt maradtak. (Gondoljunk például az 1710-es, 1720-as évek újrakezdésére, a nagyobb mennyiségű iskolai könyvkiadásra.)

A másik terület, ahol a jezsuiták igen aktívak, a protestáns ellenfelekkel lefolytatott hitviták voltak. Számtalan sok hitvitának (amelyeket a historia domusok említenek meg) még a szereplőit sem ismerjük, nemhogy nyomtatásban megjelentek volna.⁹ A hitvitákra természetes okot szolgáltatott az a körülmény, hogy egyazon városnak falain belül éltek a jezsuiták és a protestáns egyház papjai, tanítói, így akarva, nem akarva érintkeztek egymással, de minden bizonnyal nagy lendületet adott a vitáknak egy olyan heves vérmérsékletű és nagy ambíciójú egyéniség is, mint amilyen az akkor Kassán, ill. a Felső Magyarország több közeli városában tartózkodó Sámbar Mátyás volt. A lezajlott hitviták közül nyomtatásban csak az ún. „kassai hitvita” (1663–1664), ill. a kassai—sárospataki—nagybányai résztvevőkkel nyolc évig (1661-től 1669-ig) húzódó ún. „felsőmagyarországi hitvita” termékei maradtak meg: protestáns részről hat, jezsuita részről kilenc vitairattal.¹⁰ Ezek a túlzott szenvedélyességükről, durvaságukról, személyes-

7. Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár I–II.* Bp. 1879–1885. RMK II. 966.

8. *Diarium collegii Cassoviensis* tom. I. 1672–1692. Budapesti Egyetemi Könyvtár kézírata Ab 86. jelzeten. 1673. április 26, július 3. stb. bejegyzések.

9. Horváth i. m. 33. p.

10. Legrészletesebb ismertetését l. Horváth i. m. 50–98. p., Samu János: *Hitviták a XVII. század második felében.* Bp. 1901., Zoványi Jenő: *Sámbar Mátyás és Kis Imre hitviták s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek.* = *Theológiai Szemle* 1925. 264–271. p.

kedésükről híres és hírhedt viták érthetővé válnak számunkra, ha megdondoljuk, hogy mindkét oldalon nagy volt a tét: a jezsuiták, alighogy megvetették a lábukat az adott területen, minden eszközzel egy erős protestáns vármegyei nemességgel rendelkező vidék rekatolizálását akarták megvalósítani, a protestánsok pedig elkeseredetten védekeztek. A katolikus főpapság már 1647-ben nyíltan kijelentette, hogy nem fog a protestáns vallásszabadságot biztosító törvénynek engedelmességni.¹¹ Jó példa az erőszakoskodásra, törvénytelenségre Báthori Zsófia esete, amely az északkeleti országrészben igen nagy indulatokat kavart fel. II. Rákóczi György özvegye ugyanis áttérése (1661) után megvonta a sárospataki kálvinista egyháztól és a kollégiumtól a Lórántffy Zsuzsanna által végrendeleti úton is megszabott, törvényesen járó jövedelmeket. Tetteben a protestánsok a templomok, iskolák, ill. azok jövedelmeinek erőszakos lefoglalását látták, amelynek büntetése az 1647. évi 14. tc. szerint minden alkalommal 600 Ft volt, s a vármegye róttá ki az elkövetőre. Zemplén vármegye már 1664-ben, majd sorra a többi északkeleti vármegye is elmarasztalta Báthori Zsófiát, de az ítéletet végrehajtani nem lehetett: Lipót császár oltalomlevéllel védte a fejedelemasszonyt, a felső-magyarországi főkapitánynak pedig egyenesen feladata volt fegyveres erővel megakadályozni a vármegyék végrehajtási kísérletét.¹² De sorolhatnánk még a kisebb jelentőségű hasonló eseteket: Wesselényi Ferenc nádor 1663-ban megparancsolta a körmöcbányai városi tanácsnak, hogy Christian Seelmann lutheránus papot a katolikus vallás elleni izgató beszédei miatt űzze el állásából.¹³ Johann Bayer besztercebányai papot szintén a jezsuiták elleni kifakadása miatt bocsátották el.¹⁴ A besztercebányai kamaránál elhelyezett Thurzó-alapítványt, amellyel a lőcsei városi tanács iskolai célokra rendelkezett, az ottani jezsuiták foglalták le stb.¹⁵

A kassai jezsuiták hitvitáik során három városban, a környező protestantizmus három jelentős centrumában találtak igazán kemény ellenfelekre: saját városukban, Kassán, a már említett Sárospatakon, s azonkívül az evangélikus egyház és iskolaügy legjobbjait felvonultató Eperjesen. Kassán legnevesebb protestáns ellenfelük a műveinek nagy számával, a hitvitákra történt gyors reagálásával nagy tekintélyt szerzett kálvinista prédikátor, Czeglédi István: Sámbar állítása szerint (*Orvosló ispitály* 1664) senki nála „dühödtebbül nem morgolódt” a „Loyola Szent Ignatiusz fiai” ellen.¹⁶ Az 1660-as évek második felében a sárospataki professzor Pósa-házi Jánosra illik inkább ez a megállapítás, mint Czeglédire: Pósa-házi és Sámbar, ill.

11. Toldy István: *A jezsuiták Magyarországon és egyebütt.* Bp. 1873. 363. p.

12. Pauler Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664–1671.* 1–2. kötet. Bp. 1876. 1. köt. 64–67., 124. p.

13. Hlatky József: *A körmöcbányai első vagyis városi protestáns gimnázium története a XVI. és XVII. században.* = Hlatky József–Schröder Károly: *A körmöcbányai középiskola története a XVI. századtól a jelen korig.* Bp. 1895. 40. p.

14. Rosenauer Károly: *A besztercebányai Agostai hitvallású ev. gymnasium története.* Besztercebánya 1876. 61. p.

15. Hain Gáspár *Lőcsei Krónikája.* A Szepesmegyei Történelmi Társulat megbízásából kiadták: Bal Jeromos, Förster Jenő és Kaufmann Aurél. Lőcse 1910–1913. 287., 297., 312., 346. p.

16. Horváth i. m. 68. p.

az ugyancsak sárospataki jezsuita, Kis Imre válogatott durvaságokkal tisztelték meg egymást. Az eperjesi főiskola mint intézmény is a jezsuita kollégium versenytársa volt: felállítását 1665-ben határozta el egyházi kezdeményezésre a lutheránus vallású vármegyei nemesség és a polgárság; saját erőből, nem sokkal kevesebb anyagi erőforrásból, mint a kassai akadémia esetében, véghez is vitték az iskolaépítést Lipót császár kifejezett tiltó rendelete s az egri püspök tilalma ellenére. Az új főiskola 1667-ben nyitotta meg kapuit, s külföldről hívott neves tanárai csakhamar igen élénk irodalmi munkásságot fejtettek ki.¹⁷ Nemcsak polemikus tárgyú teológiai disputációk kinyomatásával váltották ki a jezsuiták ingerültségét, hanem egyáltalán jelentős irodalmi tevékenységükkel: négy év alatt 40 művet jelentettek meg a környező protestáns nyomdáknál, Bártfán, Lőcsén és Kassán, míg az 1660-as években a kassai jezsuiták könyvtermése mindent összevéve is csak 18 nyomtatvány volt.

Ha megvizsgáljuk, hogy Kassán (ahol a jezsuiták ebben az időben könyveik kinyomatását megrendelték) a már korábban említett nyomdászok hány katolikus művet bocsátottak ki a sajtó alól, a következő számokat kapjuk:

Markus Severini	1657—1663	3 mű	62 ív terjedelemben,
Severini özvegye	1664	4 mű	11 ív terjedelemben,
Johann David Türsch	1665—1668	11 mű	90 ív terjedelemben,
Türsch özvegye	1668—1669	3 mű	6 ív terjedelemben,
Eric Ericson	1669—1674	15 mű	155 ív terjedelemben,

Markus Severini, akinek az irányítása alatt kezdett fellendülni a kassai műhely, hat év alatt csak három katolikus művet nyomtatott, valamennyit nyílt impresszummal: Baróti Miklós ferences szerzetesnek a szent búcsúról írott könyvét, Gabriel Ivul jezsuita filozófia-tankönyvét, ill. Tarnóczy István kassai jezsuita professzornak Homonnai Drugeth György halálára írott prédikációját.¹⁸ 1664-ben aztán nagy gyorsasággal jelentek meg egymás után a Czeglédi Istvánnak válaszoló jezsuita vitairatok Sámbar Mátyás, Kis Imre, Csernátfalvi István tollából.¹⁹ Talán véletlen volt, hogy éppen a férjét és három gyermekét pestisjárványban elvesztő, nagy adósságoktól szorongatott, teljes létbizonytalanságban élő Susanna Severini nyomtatta ki ezeket a vitairatokat (természetesen impresszum nélkül!), nem tudjuk. Mindenesetre elmondhatjuk, hogy ettől kezdve megindult egy folyamat:

17. Hörk József: *Az eperjesi ev. ker. collegium története*. Kassa 1896. Az eperjesi iskola történetének harmadik időszaka... 5—19. p.

18. Szabó I. 940., II. 966., II. 985.

19. Szabó I. 1002., I. 1013., I. 1579., I. 1580., I. 1581., I. 1018., I. 1019. Itt jegyezzük meg, hogy Czeglédi egyik vitairatának (*Idős Noé becsületit oltalmazó Japhetke*) címlapján Brassó címere látható, Csernátfalvi István művének (*Jesuita Professorának becsületi mellett kikelő hálaadó tanítvány*) címlapján pedig Lőcse címere, nyilvánvalóan a nyomdász részéről a megtévesztés szándékával. A címerek alapján a vitairatok szövegét közlétező Gyárfás Tihamér elképzelhetőnek tartotta, hogy brassói, ill. lőcsei nyomtatványról van szó! L. *Bathhynum* 2. kötet. Brassó 1913. 88, 93. p.

az özvegy új férje, a jénai származású Johann David Türsch már jóval több katolikus nyomtatványt bocsátott ki sajtó alól, mint Severini. Őt vitairatot Sámhártól és Kistől²⁰ impresszum nélkül, disputációkat, előadásra szóló meghívókat a kassai akadémia részére többnyire teljes impresszummal: ez utóbbiak nyílt megjelentetése tehát — mind Severininél, mind Türschnél látjuk — a város számára elfogadható volt. Nyomdahely feltüntetésével látott napvilágot egy latin nyelvű katolikus imádságoskönyv is Türsch özvegyénél 1669-ben.²¹ Eric Ericson az a tipográfus, akinek tevékenysége átnyúlik az erőszakos ellenreformációt, a templomok, iskolák lefoglalását követő időbe. Ekkor már nem kérdés, hogy dolgozik-e egyáltalán a jezsuitáknak, vagy vállalja-e nyíltan ezeket a nyomdatermékeket: a saját érdekében dolgoznia kell, a tipográfia nevét pedig egy kivétellel minden esetben kiteszi ezeknél a katolikus nyomtatványoknál: vitairatoknál, disputációknál, rituálénál. Sőt Ericson az, aki az ellenreformáció e korszakának egyik alapművét, a protestantizmust élesen támadó, a törvénytelenégeket igazoló Bársony György-művet (*Veritas toti mundo declarata*)²² sajtóján kibocsátja. És Ericson az, aki a buzgó katolikus és jezsuita-pártoló főúrhoz, gróf Csáky Istvánhoz fordul ajánlással, a pártfogását kérve, mert nem látja eléggé biztosnak saját helyzetét.²³ Felmerülhet ennek alapján a kérdés, hogy Ericson nem volt-e katolikus vallású? Valószínűnek tartjuk, hogy nem. Egyrészt nyomtatványainak még mindig csak fele katolikus szellemű, s nyíltan megjelentet protestáns műveket is, másrészt 1669-ben, amikor nyomdavezetővé vált, a még protestáns városi tanács nem tűrt volna meg katolikus vallású tipográfust a városi nyomda élén.

A katolikus művek száma és aránya a kassai könyvnyomtatásban tehát Severinitől Ericsonig folyamatosan nőtt (az összteljesítményen belül 1/3-ról az összteljesítmény felére), ám egyoldalúsághoz vezetne, ha nem vizsgálnánk meg az időszak kassai könyvnyomtatását protestáns szemzőgből is. A protestánsok mindig, minden esetben igénybe vehették a városi nyomdát, vagy már számukra sem volt a helyzet a legkedvezőbb? Röviden összefoglalva: a protestáns egyház és oktatás több alapműve megjelent az 1660-as években, az 1670-es évek elején Kassán: zsolttároskönyv, prédikációs-kötet, katekizmusok, perikopáskönyv, jelentősebb tankönyvek, valamint Balassi — Rimai Stenes énekei. Ugyancsak akadály nélkül láttak napvilágot Kassán az eperjesi gimnázium, majd főiskola disputációi, még a katolikus tanokkal polemizálók is. Jónéhány nyomtatvány pedig, noha protestáns szerzőik voltak, nem volt kifejezetten vallási tartalmú (különböző alkalmi verseket sorolhatnánk elsősorban ebbe a kategóriába.) A protestáns, magyar nyelvű vitairatokkal azonban más volt a helyzet. Nyíltan csak 1659-ben jelent meg Czeglédi István két műve, *A megtért bűnösnek a lelki harcban való bajvívásáról írt könyvnek első része* és *Az országok romlásáról írott könyvnek*

20. *Magyar Könyvszemle* 1932–34. 10–11. p.; 1881. 330–332. p., Szabó I. 1056., I. 1057., Čaplovič 618.

21. *Magyar Könyvszemle* 1964. 16. p.

22. Szabó II. 1269.

23. Szabó II. 1337.

első része.²⁴ 1663-ban és 1664-ben, ill. később írt vitairatait mind impresszum nélkül nyomtatták ki Kassán.²⁵ S Czeglédi vitairataival még a nyomdászt (valószínűleg Türschról volt szó, aki már korábban is dolgozott Kassán) is magára haragította, szándékos sajtóhibát tulajdonítva neki. Czeglédi az *Idős Noé becsületét oltalmazó Japhetke...* című művében ugyanis a jezsuiták szemére hányta: (mintha ők tehetek volna róla) „...vallástok szerető Typographus legény munkálkodván könyvemen, úgy meg játszottata: kivéve a k betűt s az h-t tévé belé... (*Barátsági Dorgálásban* pagin. 139.) A Calvinisták közönséges vallása ez: hogy hét pro két Sacramentum vagon.”²⁶ Talán ennek a vádaskodásnak lett következménye, hogy *A megtért bűnösnek...* második részét, amely állítólag megjelent 1666 előtt, a kassai nyomdában elsikkasztották!²⁷ (Sokkal valószínűbbnek látszik azonban az, hogy a tipográfus el sem végezte a munkát, a szerzőnél levő példány pedig feltehetőleg az 1670-es elfogatásakor semmisült meg.) Szintén nagy problémát okozott a kálvinista prédikátor *Az Úr frigyszekrénye előtt Dagon ledőlése...* című műve, amely a katolikus misetannal szállt vitába. Czeglédi állítása szerint ennek kassai kinyomtatását Szegedi Ferenc egri püspök megtiltotta, ezért keresett a szerző magának Erdélyben pártfogót és nyomdát.²⁸ 1669 nyarán járt Apaffy Mihály erdélyi fejedelemnél, akinek a támogatásával a következő évben Kolozsvárott meg is jelent a vitairat. Ezután már csak az a kérdés, Szegedi Ferenc tilalmát illetően mennyire hihetünk Czeglédinek, aki többeket tudatosan félrevezetett, s valójában a Wesselényi-összeesküvést támogató protestáns felvidéki nemesség követe volt az erdélyi fejedelemhez?²⁹ Véleményünk szerint a kassai nyomtatási tilalom valószínűnek látszik: hihető, hogy az egri püspök valamilyen módon nyomást akart gyakorolni az egyházmegyéjében működő, s a katolikusoknak sok bosszúságot okozó Czeglédire. Annyi bizonyos, hogy a *Dagon ledőlését* és Czeglédi posthumus művét, a *Sion várát* valóban Kolozsvárott adták ki.³⁰

A kassai városi nyomda felekezeti jellegét tehát röviden így jellemezhetjük: a protestáns lakosú városban a jezsuiták tevékenysége olyan erő-

24. Szabó I. 942., I. 941. — A két mű közül az egyikre vonatkozhat Wesselényi Ferenc nádor 1660. január 30-án kelt levele, amelyben egy „nagyon ocsmány” és politikai szempontból veszélyes, Kassán megjelent műről ír, és Kassa városát ezzel kapcsolatban felelősségre kívánja vonni, hogy sem a prédikátort, sem a nyomdászt nem büntette meg a könyv miatt. L. Sashegyi Oszkár: *Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon (1673–1705)*. *Magyar Könyvszemle* 1968. 3. p.
25. Szabó I. 1002., I. 1013., I. 1579., I. 1052., I. 1082.
26. Erről Csernáthfalvi István ír a *Jesuita Professzorának becsületi mellett kikelő hálaadó tanítvány...* című művében, amelynek szövegét Gyárfás Tihamér közölte: i. m. 107–108. p.
27. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1891–1914. 3. kötet 483. p., Kovács Zsigmond: *Kassai írók a mohácsi véstől máig*. Kassa 1907. 25. p.
28. Takács Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 50. p.
29. Pauler i. m. 1. köt. 273. p. Itt jegyezzük meg, hogy Szabó Lajos: *Kassai kálvinista krónika 1644–1944*. Kassa 1944. c. művében tagadja (mint általában protestáns történétírók), hogy Czeglédi az összeesküvők követe lett volna, s utazását 1668 őszére teszi, a magunk részéről azonban Pauler véleményét fogadjuk el. Szabó i. m. 54. p.
30. Szabó I. 1100., I. 1187. (Ez utóbbit Sárospatakon kezdte el nyomtatni Rozsnyai János, és a kollégium elűzése után Kolozsvárott, a kolozsvári műhely készletével fejezte be.)

teljes volt, hogy egy évtized múltán a kassai könyvnyomtatásban a protestáns és katolikus könyvkiadás egyazon súllyal szerepelt. A két felekezet közötti hitviták kinyomtatásában pedig erre az időre a jezsuiták helyzeti előnyre tesznek szert: 1670-ben Czeglédi művét már máshol adja ki, és már csak a kassai gimnázium rektora, Johann Fabricius vitatkozik egyedül a jezsuita Debródi Jánossal és Sámbar Mátyással,³¹ az eperjesi professzorok is jobbnak látják elhallgatni. A következő évtől pedig csak a jezsuiták maradnak a küzdőtéren; míg ők támadó, az ellenreformációt szolgáló műveket adnak ki, a protestáns fél a kialakult helyzetben (amelyre később még utalni fogunk) már képtelen a védekezésre, s tevékenysége csak arra szorítkozik, hogy régi, bevált tankönyveket, zsolttárokat stb. jelentessen meg.

Az 1670-es esztendővel elérteztünk a jezsuita nyomda alapításának kérdéséhez. Bizonyos, hogy a jezsuiták tudatában voltak a tipográfia szükségességének, s tevékenységük során egyre inkább érezték a saját nyomda hiányát. Kis Imre a *Pósházinak egybensült veres kolop titulus feleleté*. . . című művében azt írja a sárospataki „Calvinista Uraim”-ékről, „mivel hogy a Fejedelmek bötüi nálok vannak, hamaráb nyomtattathatnak könyvet, hogy sem én. . .”³² Nem lehet véletlen, hogy nem sokkal azután, hogy a jezsuiták megjelentek Patakon (1662), a református kollégium nyomdáját Bocskay István zempléni főispán birtokára menekíti, s ott is tartja két évig (1663–1664)!³³ Valószínű, hogy az északeleti országrész jezsuitái Báthori Zsófia kegye folytán a sárospataki nyomdát kívánták maguknak megszerezni. Kis Imre még 1666-ban is szenvedélyesen és fenyegetően nyilatkozik a pataki tipográfiáról fent említett művében, tehát az ügyet még korántsem tekintették lezártnak. Így ír: „Láddé hogy csak tők a tromfod. Volna csak kezemben, mint tiédben a Fejedelmek Typusa (de el-válik, miként emészted azt meg), meg látnád, ha a veres tromfal akkorra reá nem érkezném, mikorra te a tökkel.” Egy másik, részben már idézett helyen: „A Fejedelmek ő nagyságok Typusát, nyomtató bötüit a Pataki Scholában vitték Calvinista Uraim a Várból magoknak tulaydonítván. Ez így lévén, azt tettem fel abban az én fenyegetőzésemben (hogymár fenyegetőzés), hogy mivel hogy a Fejedelmek bötüi nálok vannak, hamaráb nyomtattathatnak könyvet, hogy sem én, de el válik még, miként marad nálok, mivel hogy nem övék az a Typus.”³⁴ Öt évre rá bekövetkeztek a jól ismert események: Báthori Zsófia a református kollégiumot elűzte Sárospatakról, ingatlan javaikat az ottani jezsuita rezidenciának adta, de a tipográfia nem lett a jezsuitáké: Debrecenbe vitték, s ott pusztult el három évtized múlva, a Rákóczi-szabadságharc alatt.

A kassai jezsuiták nem tudni, hogy békés vagy erőszakos úton jutottak nyomdához: nyomdájuk egyszer csak van, anélkül, hogy vételről vagy foglalásról bármilyen irat fennmaradt volna (a Diariumot a kassai kollégium tevékenységéről csak 1672 novemberében kezdték el vezetni: az első, tipográfiára vonatkozó bejegyzés 1673. márciusából datálódik, és már

31. Szabó II. 1235.

32. Szabó I. 1057. C10b levél.

33. Takács i. m. 51. p.

34. Szabó I. 1057. C8a–C8b lev., C10b.

nem a nyomdabeszerzésről közöl adatot, mint azt később látni fogjuk). A jezsuiták tipográfiájának alapításában a véletlenek is szerepe volt; s a harcok zűrzavarában sok minden megtörténhetett, amelyet rekonstruálni valószínűleg már soha nem lehet. A véletlen tényező: 1670-ben egy ismeretlen nevű vándorló nyomdász jelent meg Kassán. Nagyon szerény, éppen csak működőképes felszerelése volt: mindössze négy antikva típusa, s díszítésre háromféle cifrája. A jezsuiták rögtön éltek a lehetőséggel, s megrendelték nála Debródi János: *Refutatio Logodaedalorum, Joannis Fabritii, Samuelis Pomarii et Isaaci Zabanii...*, Sámbar Mátyás: *Theses controversiarium fidei compendiales, ... tribus Lutherano-Calvinicis Gymnasiis, Cassoviensi, Eperjesiensi, Patakiensi, ad discutiendum propositae...* és Andreas Mendo: *Crisis, sive Judicium de Societate Jesu pietate, doctrina et fructu multiplici...* című műveinek kinyomtatását.³⁵ Az első két nyomtatvány el is készült (impresszum nélkül, de mindenképpen Kassán, mert kétségtelenül ugyanazokkal a betűkkel nyomtatták, mint a későbbi, a jezsuita tipográfia által megjelentetett műveket), a harmadik befejezetlenül maradt, míg végül a városi nyomdász Ericson 1671-ben a városi nyomda felszerelésével be nem végezte a megkezdett munkát.³⁶ Az ismeretlen mester vagy meghalt, vagy eltávozott Kassáról, s a jezsuiták csak 1673-ban lettek tulajdonosai a hátrahagyott nyomdának, vagy esetleg korábban, de nyomdászt mindenesetre csak 1673-ban kaptak Lőcsei Pál személyében; 1674-ben pedig még két új név tűnik fel a jezsuita nyomtatványokon: Frantisek Lubovienski és Georg Pilgram. Ha a három tipográfus közül valamelyik már 1670-ben Kassán lett volna, elképzelhetetlen lenne az officina működésében a kétéves szünet. Nem a nyomtatványok veszték el, hanem valóban szünetelt a műhely tevékenysége, hiszen ebben az időben Ericson meglehetősen sokat nyomtatott a jezsuiták számára.

Az sem kizárt, hogy az ismeretlen nyomdász a felső-sziléziai származású Johann Sagittariussal azonos. Kemény Lajos Kassa város jegyzőkönyvéből ismerte a nevét: „Joannes Sagitarius typographus? Magyarországi vagy talán külföldi könyvnyomató rejlik e név alatt, aki az 1670. év júl. 9-én constituálja plenipotentiáriusának Vida András uramat Kassán?”³⁷ Sagittarius tehát 1670-ben Kassán volt, valamilyen jószágát Vida András városi aljegyzőre bízta, s azt is tudjuk Sagittariusról, hogy Lőcsére távozott, a Brewer-nyomda alkalmazásába állt, s 1672. február 26-án kapta meg a lőcsei polgárjogot (tehát legkésőbb 1671 elején Lőcsén kellett már tartózkodnia).³⁸ Kassáról való távozásra Sagittariusnak vagy más idegen nyomdásznak épp elég okot adhattak a városban ekkortájt lezajlott viharos események. A Wesselényi-összeesküvésben részt vevő vármegyék egyik gyűlésüket Kassán tartották 1670 januárjában, s fenyegetésekkel a várost is

35. Szabó II. 1232., II. 1233., II. 1273.

36. Az 1–64. lap az ismeretlen nyomdász felszerelésével készült, a szöveg előtti liminária és a 65–200. lap Ericson sajtóján.

37. *Magyar Könyvszemle* 1901. 336. p.

38. Vida Andrásról: Révész Kálmán: *Regeszták a kassai ev. ref. egyház levéltárából (1639–1749)*. Bp. 1906. 11. p. — Sagittariusról: Okresný Archiv Levoča XXI. 49. Polgárkönyv 117. p. „Die 26. Februarij Johannes Sagittarius ein Buchdrucker Gesell auss Ober Schlesien hat erleget 7,20.”

csatlakozásra akarták rábírní. A további események jól ismertek: a felkelés a teljes szervezetlenség miatt — mielőtt még kibontakozott volna — összeomlott; Spork tábornok alig két hónap alatt (1670 május végétől július végéig) ellenállás nélkül megszállta a Felvidéket. Kassára július 29-én vonult be a császári katonaság: 2800 főt szállásoltak el a városban, s a felsőmagyarországi főkapitány Csáky István helyett császári katona, Paris Spankau lett.³⁹ A protestáns lakosság a császári megszállástól szabad vallásgyakorlását féltette, s joggal. Czeglédi Istvánt 1670 szeptemberében egy császári tiszt elhurcolta azzal az ürüggyel, hogy egy bebörtönzött főúr vizsgasztalására viszi. A kálvinista pap tíz napig prédikált a foglyoknak, ezután az idős embert kegyetlenül összeverték, s egy gabonacsűrbe zárták, s csak két hét után engedték ki jelentős váltságdíj lefizetése mellett. A következő év tavaszán Czeglédit is megidéztek a pozsonyi rendkívüli törvényszék elé; útnak indult, de már nem ért oda; Nagyszombat határában meghalt.⁴⁰ Lipót császár 1671. október 15-én rendelte el a kassai dóm visszaadását a katolikusoknak: a királyi parancsot Spankau főkapitány és Szegedi Ferenc egri püspök közös erővel hajtja végre november 24-én: amikor a tiltakozó protestánsoktól nem kapják meg a kulcsokat, ácsokkal töretik be a templom ajtaját.⁴¹ Nem volt nagy ellenállás: „nem is volt más resistentia az egy protestation kívül. . .” — tudósított az egri püspök Rottalhoz írott levelében.⁴² A protestáns iskolákat is lefoglalják, bezárják. Kassa — kulcsfontosságú hely lévén — korábban szenvedte meg az ellenreformáció erőszakosságait, mint más város: 1671-ben még csak a besztercebányai templomot foglalták el a protestánsoktól, s az eperjesi kollégiumot vették el katonai magtár céljára,⁴³ a kisebb, kevésbé jelentős városok ellenreformációja az 1672—1674. évek folyamán következett be, s ennek a folyamatnak volt a végpontja a protestáns papok és tanítók száműzése Magyarországról. Se megrázkódtatást okozó események mellett még állandó nyugtalanságot keltettek a környéken az ekkortájt szerveződő „elégedetlenek”, kurucok harcai: 1672-ben a város közelében szenvedtek vereséget a császári katonaságtól, 1677-ben viszont a kurucok gyűjtötták fel Kassa külvárosait.⁴⁴ A közlekedés ezen a vidéken meglehetősen bizonytalan, kockázatos volt, jó példa erre Balogh Bálint páter esete, aki több hónap után szabadult meg a kuruc katonák fogságából. A kassai jezsuiták élénk figyelemmel kísérik a „rebellisek” harcait, rendszeresen feljegyzik a hallott híreket, eseményeket.⁴⁵

Ilyen körülmények között kezd a már korábban említett kis nyomda újra működni, most már a jezsuiták tulajdonában. (E nyomda készletének, valamint az ettől különböző városi nyomdakészlet gyarapodásának leírását l.

39. Kerekes György: *Polgári társadalmunk a XVII. században. Schirmer János 1625—1674, kassai kereskedő üzleti könyve alapján.* Kassa 1940. 128—131. p.

40. Samu János i. m. 10—11. p.

41. Plath, Johann: *Kaschauer Chronik.* Kassa 1860. 150. p.

42. Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre 1657—1705.* I. rész. Bp. 1888. 45—46. p.

43. Rosenauer i. m. 61. p., Hörk i. m. 46. p.

44. Johann Matthias Korabinsky: *Geographisch-historisch und Produkten-Lexikon von Ungarn.* Pressburg 1786. 290. p.

45. Diarium. . . 1673. február 9.

a függelékben.) Valószínűleg azután, hogy 1673. március 8-án a tipográfiát a kollégiumból a Kisdy-szeminarium épületébe vitték át.⁴⁶ Ebből az évből mindössze egy kisterjedelmű nyomtatványát ismerjük: Tyukodi György szatmári jezsuita még 1672-ben elmondott prédikációját Károlyi Lászlóné Sennyei Erzsébet haláláról.⁴⁷ De már feltehetően el kezdték nyomtatni a nagyterjedelmű, több mint hetven íves katolikus énekeskönyvet, amit csak 1674-ben fejeztek be. A „*Cantus Catholici Latino-Hungarici* . . .” valóban nagyon jelentős alkotás, az 1651-ben megjelent első kiadásnál jóval több, új éneket is tartalmaz.⁴⁸ Kiadását Szegedi Ferenc szorgalmazta, s anyagilag is támogatta. A jezsuita tipográfia két másik, 1674. évből származó terméke még az „*Evangeliumok és Epistolák*” Mokcsai András leleszi préposthoz, a „*Libellus alphabeticus* . . . *Abces könyvecske* . . .” a szepesi kamarához intézett ajánlással jelent meg.⁴⁹ S ennyi az összes, a jezsuita tipográfiától ismert nyomtatvány: 1674 után nem találkozunk a „*Cassoviae, Typis Academicis Soc. Jesu*” vagy a *Typis Collegii Soc. Jesu*” megjelöléssel. Pedig a kezdet sokatígérő volt: a katolikus egyház és iskolai oktatás valóban nagyon fontos műveit adta ki a jezsuita nyomda. Ha szám szerint keveset is (mindössze négyet), e művek összterjedelme 91,5 ív volt, s a terjedelmet figyelembe véve ez a rövidletű műhely majdnem az egyharmadát teljesítette annak a mennyiségnek, amennyit a kassai városi nyomda 1657-től 1674-ig, Severini-től Ericsonig a katolikus intézményeknek, elsősorban a jezsuita kollégiumnak nyomtatott.

A kassai jezsuita nyomdát tűz pusztította el, s tette működésékeptelenné. Már 1674. március 24-én tűz ütött ki a tipográfia előtt,⁵⁰ de ez még nem okozhatott nagyobb kárt. Valószínűleg a másik, az 1674. augusztusi tűzvész tette tönkre a műhelyt. A korabeli feljegyzések szerint „1674. augusztus 22-én reggel kilenc óra tájban tűz pattant ki Schifter Bertalan polgár házából a Mészáros utcában s néhány óra alatt a városnak mintegy felét elhamvasztotta. A lángok martaléka lett 155 polgári ház, s a domonkos templomban felhalmozott nagy mennyiségű gabonakészlet. A délután folyamán felrobbant a Forgách-kapu közelében levő puskaportorony, óriási kárt okozva a szomszédos házakban, katonákban és polgáremberekben egyaránt.”⁵¹ Öt hónappal a nagy tűzvész után, 1675. január 25-én a kollégium rektora, Vid László vizsgálatot tartott a leégett nyomdában, megtekintve a még megmaradt könyveket.⁵² A historia domus egy bejegyzéséből arra következtethetünk, hogy Sziléziában járva megpróbálták az elveszett betűanya-

46. Uo. 1673. március 8. „*Typographia oblata ad Seminarium a Collegio*.”

47. Szabó I. 1145.

48. Szabó I. 1159. L. még: Bogisich Mihály: *Szegedi Ferencz Lénárt egri püspök énekek könyve 1674. év*. Bp. 1886.

49. Szabó I. 1160., II. 1335. A *Libellus alphabeticus* a gyermek II. Rákóczi Ferenc tan-könyve is volt, mint arról a műnek a budapesti Központi Kegyesrendi Könyvtárban fennmaradt példányának bejegyzése tanúskodik.

50. *Diarium* . . . 1674. március 24. „ . . . hora 8a, ignis tedicte ante typographiam.”

51. Wick Béla: *Kassa története és műemlékei*. Kassa 1941. 131–132. p., Plath i. m. 153. p.

52. *Diarium* . . . 1675. január 25. „*Revisi libri in Typographia nostra incentor. reposit. a R. P. Rectore ad Tit. Inventarium*.”

got pótolni,⁵³ de sikertelenül: a tipográfiát nem tudták újra felállítani. A jezsuita nyomda így olyan rövid ideig működött, hogy két generáció alatt még az emléke is elenyészett a rendtagok között: Sigismundus Ruman kassai jezsuita professzor „*Imago Hungariae*” című művében (1721) már csak a 18. századi kassai nyomdaalapítást említi! Jóval később azonban a rendház feloszlásával kapcsolatos iratok már a 17. századi jezsuita nyomdáról is megemlékeznek: „Tipográfiát is állított fel a kollégium nem sokkal az egyetem alapítása után. Fennmaradtak 1670 körül kiadott könyvei; de később, a Thököly- és Rákóczi-felkelés alatt a nyomda megsemmisült.” Ez a kijelentés csak nagy általánosságban igaz, hiszen láttuk, hogy a jezsuita nyomda már 1675-ben megszűnt működni, és 1682-ben, amikor Thököly parancsára a jezsuitáknak el kellett hagyniuk a várost, javaik összeírásában semmiféle nyomda nem szerepelt!⁵⁴

A jezsuiták saját nyomdájuk megszűnése után ismét a városi műhelyt kezdik foglalkoztatni. Az 1670-es évek második felében szinte csak az ő kiadványaik jelennek meg Kassán. Az egyetlen, protestánsok által használt művet, Comenius „*Janua linguae latinae*” című tankönyvét⁵⁵ Johann Seiberlich kassai könyvkereskedő adja ki, aki Ericson halála után rövid időre megszerezte a tipográfia feletti rendelkezési jogot. 1677-ben azonban új mesterember, Stephan Bosytz lett a nyomdavezető, aki egyetlenegy alkalmi nyomtatványt kivéve kizárólag a jezsuitáknak dolgozik: disputációkat és prédikációkat nyomtat. Ekkor már vitairatok nem jelennek meg, nincs kívül vitázni, hiszen a protestáns papok és tanítók száműzetésben élnek. A jezsuiták azért nem is érezhetik ekkor a saját nyomda hiányát, mert a városi műhellyel szinte korlátlanul rendelkezhetnek. Itt van annak a folyamatnak a vége, amelyet megkíséreltünk vázolni: az ellenreformáció teljes győzelmet aratott a kassai könyvnyomtatásban. Ugyanilyen fölényes hatalmi pozícióban lesznek a jezsuiták az 1710-es évektől, s ekkor kezdődik a kassai könyvkiadás—könyvnyomtatás felvirágzása. Mert ami közben történt (a jezsuiták száműzése a Thököly-felkelés idején, visszatérésük, második száműzésük a Rákóczi-szabadságharc alatt),⁵⁶ tulajdonképpen csak epizód volt ennek az alapvető folyamatnak a szempontjából. Csak annyi változott,

53. Uo. 1765. augusztus 1. „R. P. Rector cum P. Procurator fuerant in comitatu ubi perlectae literae ut mitit. ex Silesia rediire, suscipiant et praeparatoria faciant.”

54. Ruman műve: Petrik II. 211. E2b—E3a levél. (Petrik Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712—1860*. 1—4. kötet. Bp. 1888—1892.) A rendház feloszlásával kapcsolatos iratok: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) Kamarai Levéltár E 152 Acta Jesuitica. Collegium Cassoviense. Irregistrata 203.d. 15. t. — Az 1682-es irat: *Informatio de statu Collegij Cassoviensis Societatis Jesu, in quo fuit, dum inde cogeretur exulare Societas Anno 1682, die 19. Augusti*. MOL uo. Registrata. Fasc. 1. Nr. 71. Arra a tényre, hogy a hátrahagyott javak között a nyomda nem szerepelt, már Jozef Repčák is felhívta a figyelmet: Jozef Repčák—Mária Mihóková: *Dejiny knižnej kultúry v Kosiciach do roku 1945*. Kosice 1981. 56. p. Azonban Repčák, éppúgy, mint Gulyás (Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. Bp. 1961. II. rész 124—125. p.) nem különítette el egymástól a kassai városi és a jezsuita nyomdát, így a városi nyomda vezetőit a jezsuiták faktorainak tüntették fel.

55. Szabó I. 1190.

56. Részletesen tárgyalja Farkas i. m. 56—59., 67—68. p., valamint Szabó Adorján: *A kassai jezsuiták viszontagságai a Rákóczi-korban*. Kassa 1909.

hogy e viszontagságok közepette a kassai városi nyomda végleg megszűnt,⁵⁷ így az 1710-es évek elején a kassai jezsuita kollégium már nem erre, hanem a volt bártfai műhelyre támaszkodva indítja meg újra a kassai könyvnyomtatást: 18. századi nyomdájuk tevékenysége azonban már újabb tanulmány témája lesz.

FÜGGELÉK

A kassai városi nyomda felszerelésének gyarapodása 1653—1694 között

Betűtípusok

- 27 A 82 mm. H: 2,6 l: 2,8 n: 1,7 p: 3,0
Használata: 1662—1694. Szöveg minta: 1669 I. 1083. 265. p.
28 K 82 mm. H: 2,5 l: 2,7 n: 1,5 p: 3,0
Használata: 1668—1694. Szöveg minta. 1669 I. 1083. 317. p.

Iniciálék

- z 23×23 mm Keret nélküli, figurális díszítésű iniciálék.
Használata: 1668—1684.
aa 17×17 mm Keret nélküli, fraktur betűs iniciálésorozat.
Használata: 1669—1684.
bb 42×43 mm Keretezett, növényi díszítésű (a lengyel sas is egy díszítő motívum) iniciálék, fehér betűképpel.
Előfordulása: 1689.

Könyvdíszek

- XXIX 41×45 mm háromszög alakú hurkos dísz.
Használata: 1659.
XXX 26×35 mm záródísz, stilizált tulipán.
Használata: 1663.
XXXI 25×42 mm dísz, Brassó címere.
Használata: 1663.
XXXII 7×104 mm fejléc, stilizált növényi mintával.
Használata: 1669.
XXXIII 7×106 mm stilizált növényi mintájú, keretezett fejléc.
Használata: 1669.
XXXIV 7×105 mm stilizált növényi mintájú, négy külön darabból álló, keret nélküli fejléc.
Használata: 1669.

57. Stephan Bosyzt halála után 1691-ben Johann Klein lett a városi nyomda vezetője. Utolsó, példányból is ismert nyomtatványa 1694-ből származik; két, 1695-ös, ill. 1696-os mű (Turóczy Mihály: *Labores laurati*... és Georgius Ivanich: *Virgo Deipara*... kassai nyomtatása azért bizonytalan, mert csak bibliográfiai említésből ismerjük ezeket. L. Szabó II. 1794., II. 1827.

- XXXV 7×104 mm stilizált növényi mintájú, keret nélküli fejléc.
Használata: 1672.
- XXXVI 23×23 mm rózsza, Mária-szimbólummal.
Használata: 1667—1677.
- XXXVII 35×38 mm záródísz, arabeszk.
Használata: 1675—1681.
- XXXVIII 40×37 mm angyalfejes négyszög alakú záródísz, IHS-szimbólum.
Használata: 1671—1675.
- XXXIX 39×70 mm vastag hurkos, téglalap alakú záródísz.
Használata: 1693.
- XL kb. 24×24 mm dísz, Lócse címere.
Használata: 1664. (A Gyárfás Tihamér által közölt gyulafehérvári példány kicsinyített címlapfotója alapján, l. 19. sz. jegyzet — 93. p.)

Illusztrációk

58. 125×76 mm rézmetszet, Johann Bayer „*Filum Labyrinthi*” című művének díszcímlapja. „I. Hieb. Math. fecit in Eperies” (Israel Hiebner).
Használata: 1663.
59. 139×190 mm rézmetszet, Eperjes látképe. „Hieb. fec.”
Előfordulása: 1662.
60. 39×27 mm fametszet, Golgota. Előfordulása: 1669.
61. 85×60 mm Szegedi Ferenc egri püspök címere.
Előfordulása: 1672.
62. 82×55 mm. Golgota. Előfordulása: 1672.
63. 114×87 mm rézmetszet, felirata: „S. Franciscus Borgias, Gandiae Dux Societatio Jesu III Generalis 1671.” A harmadik jezsuita rendfőnökről, Borja Szent Ferencről 1671-ben, a szentté avatás alkalmából készült metszet.
Előfordulása: 1671.

ABCDEF GHI JKLMNOPRSTUVYZ a á ȧ ä b c d e é ê ë
 Œ f f i g h i j k l m m̄ n n̄ o ó ȯ ö p r s f f i f f t ß t u ú ü v y z ʹ . , - ?

Agoston Doctör tagadta a' Purgatoriumat. Sok Cálvinista Prædikátort ősmértem egy-szer-is más szor-is: de fertésleb orczájút, s-vak szemtelenséggel szemben állóbb kukorikos Hodzát, nem láttam, mint az Zilahi büdős olajjú Prædikátort, kinek hazugságát, a' ki nem láttya, nem vélem, hogy a' Cassai tornyot-is alatta lévén megh láthatla, hanem ha vak volna.

27 A I 1083 265. p.

A A B C D D E E F G G H I J K L M M̄ N N̄ O P P̄ Q R R S T U
 V U Y a à â a b c d e é f f f f g h i i̇ j k l m n o ó ȯ ö æ p q q̇ r s f f f f f
 ß t u u u ű ü v y z Œ . , - ?

olyan tulaj-
 dona Istennek a' bűn bocsátás, a' melyet soha tulajdonképpen embernek
 nem adott; hanem csak annyiban, a' mennyiben mint szolgál, az Isten
 becsédébül az Ur nevében erős bizonytságot tesznek a' megh tért, és térendő
 bűnösöknek megh szánt bant, és el hagyott bűnöknek megh bocsátatások
 felől a' Christus SZ. érdeme által. Ellenben megh tartani mondatnak a'
 bűnököt, midőn az Isten haragját bizonyittják erős bizonytságot tételrel az
 Ur becsédéből maradni a' megh térhetetlen Istenreleken.

28 K I 1083 317. p.

z

bb

aa

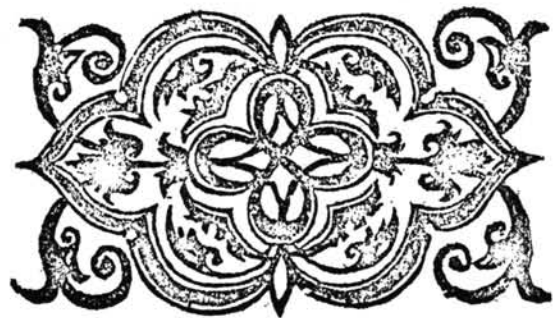
XXXVI

XXXVII

XXXVIII

XXXIX

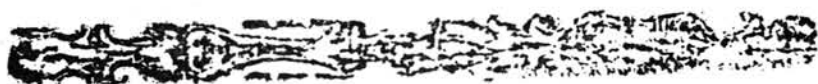
XXIX

XXX

XXXI

XXXII

XXXIII

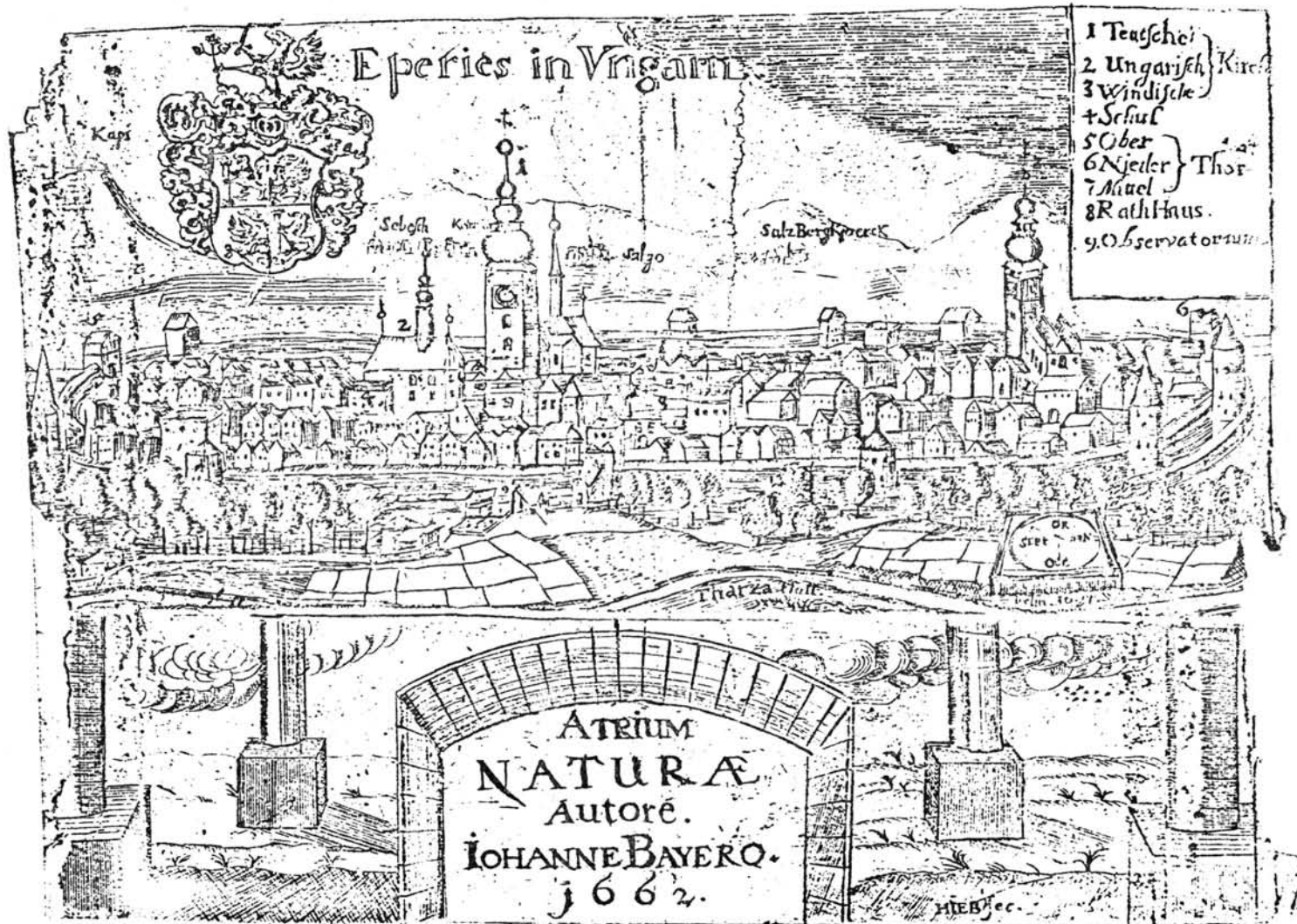
XXXIV

XXXV

58. illusztráció

61. illusztráció

62. illusztráció

A kassai jezsuita nyomda felszerelése

Betűtípusok

- 1 A H: 12,0 mm. Használata: 1670—1674.
- 2 A 188 mm. H: 6,2 mm. l: 6,2 n: 4,0 g: 6,2
Használata: 1670—1674.
- 3 A 132 mm. H: 4,0 l: 4,0 n: 2,2 p: 4,0
Használata: 1670—1674.
- 4 A 88 mm. H: 2,2 l: 2,5 n: 1,5 p: 2,0
Használata: 1670—1674.

Cífrák

- A 1,0×1,0 mm csillag. Használata: 1670—1674.
- B 3,5×3,2 mm kör alakú virágminta. Használata: 1670—1674.
- C 4,9×3,5 mm levélminta. Használata: 1670—1674.

A városi nyomdánál felsorolt 61. illusztráció, Szegedi Ferenc címere előfordul jezsuita nyomtatványon is: 1674 I. 1159. A 62. illusztráció szintén: 1674 II. 1335.

Ezek az illusztrációk valószínűleg a jezsuita kollégium tulajdonában voltak, s először a városi nyomdának adták át 1672-ben, majd saját nyomdájukban is felhasználták.

A C D E G I N S

T V Z

1 A

A B C D E E F G H I J K L M N O

P R S T U V Y Z . , a d e g i k l m n

o r s t u v y

2 A

[.]

A

.....

.....

.....

A B C D E F G H I J K L M N O P R S T U V Y Z
 A Æ C D E F G H I K L M N O P R S T V Y Z a à á æ b c ã d e è é
 ç e f g h i j k l m n o ò ó œ ð p q r s f f i f f t t u ú ú v x
 y z & . , : ; -) 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Magyar-Ország-bélieknek: kiknek nagyobb részét, mi-
 vel hogy à Romai Sz. Hit-től, az éneklés-béli zengésnek
 édesgetése vonta vala-el; mint egy mézes madzaggal
 rájuk kötven à lok féle tévelygést;

3 A II 1335 **2a

A Æ B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V u r s v a à á æ b c ã d e è é f f i
 ñ g h i j k l m n o ò ó p q r s f f i f f t t u ú ú v x y z & . , : ; - ! 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Imè szornyú halál, köztünk igé hafz: 223
 Kafzás itt földön az Halál, ki. 225
 Ki még élsz, s' törtől nem félsz. 220
 Mit hafznál éz Vikág, há csak el-múl. 237
 Oh emberi gyarló nemzetfég: 243

4 A II 1335 A lb

**ABSCHNITTE AUS DER GESCHICHTE DER DRUCKEREI ZU KASSA
(KASCHAU, HEUTE KOŠICE)**

1. DIE DRUCKEREI VON DANIEL SCHULTZ

**2. DER SIEG DER GEGENREFORMATION IN DER BUCHDRUCKEREI
ZU KASSA: DIE 1660-ER UND 1670-ER JAHRE**

K. GALLI—I. PAVERCSIK

Die Studie gibt zur Geschichte der Druckerei zu Kassa im 17. Jahrhundert neue Beiträge. Im ersten Teil wird die Tätigkeit von Daniel Schultz, der seit 1623 in Kassa arbeitete, behandelt, im weiteren die Ausstattung der Druckerei vorgestellt; die Ausstattung, die unter der Leitung der Nachkommen von Schultz bis Ende des 17. Jahrhunderts benutzt wurde.

Im zweiten Teil wird die Druckerei und die Buchverlegung von Kassa aus konfessioneller Sicht untersucht, in erster Reihe durch die Buchverlegertätigkeit des Jesuitenordens, der in Kassa eine bedeutende Rolle spielte, Gymnasium, Akademie und Priesterseminar besass. Die Studie geht auf die Veränderungen der protestantischen Verlegung, auf die Verschlechterung ihrer Umstände aus und stellt kurz die selbstständige Jesuitentypographie zwischen 1673—1674 vor.